

Софийски университет "Св. Климент Охридски"

Философски факултет

Катедра "Обща, експериментална, развитийна и здравна психология"

Георги Георгиев Гърков

Автореферат

на дисертация

на тема:

**ЛИЧНОСТНИ И СОЦИАЛНИ ФАКТОРИ В
МОРАЛНОТО ПОВЕДЕНИЕ**

за придобиване на образователна и научна степен "Доктор"

научна специалност 3.2. "Психология"

Научен ръководител:

проф. д.пс.н. Ирина Зиновиева

София, 2025

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита от катедра „Обща, експериментална, развитийна и здравна психология“, Философски факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

Характеристики на дисертацията:

Общ обем: 182 стр.

Общ брой на цитираните източници: 233.

Брой цитирани източници на български език: 3

Таблицы: 10

Фигури: 5 (в част I), 20 (в част II)

Научно жури:

Председател:

Проф. д.пс.н. Соня Методиева Карабельова, Софийски университет „Св. Климент Охридски“ – рецензент

Членове:

Проф. д.пс.н. Ергюл Таир Реджеб - ИИНЧ, БАН, рецензент

Проф. дн Красимира Петрова Колева-Минева - ВТУ "Св. св. Кирил и Методий"

Доц. д-р Даниел Людмилов Петров, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Доц. д-р Миглена Кръстева Кръстева-Иванова- ВСУ „Черноризец Храбър“

Секретар:

Левена Огнянова Езекиева

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 2 октомври 2025 г. от 11 часа в зала 63 на СУ „Св. Климент Охридски“ на открито заседание на избраното Специализирано научно жури.

Материалите по защитата са на разположение в канцеларията на Специалност „Психология“, 60 кабинет, южно крило на СУ „Св. Климент Охридски“, както и на сайта на университета www.uni-sofia.bg.

1. Съдържание на дисертацията

Въведение	4
Част 1. Теоретични подходи към изследването на морала и моралното поведение	8
Емпирично-философски подходи към моралното поведение	8
Невронаучни и еволюционни подходи в изследването на моралните поведения.....	35
Моралът в контекста на подхода на чертите	51
Наративен подход към изследването на морала	77
Предиктори на просоциалното поведение	79
Теоретична рамка	85
Част 2. Емпирична част	98
Изследвания в рамките на пилотната извадка	99
Конструирание на скала за морален автотелизъм	99
Конструирание на скала за отношение към несъвършенството и промяната	116
Конструирание на скала за свързаност с природата	125
Модел с латентни профили върху променливите от пилотната извадка.....	131
Анализи в рамките на основната извадка	132
Факторна структура на скала за морална насоченост	134
Обсъждане на резултатите по факторния модел	135
Факторна структура на скалата за отношение към несъвършенството и промяната	136
Емпирично изследване върху социалните и личностните фактори на моралната насоченост в поведението	138
Резултати по модел с латентни профили върху основната извадка	152
Заклучение.....	155
Цитирана литература.....	157

2. Резюме на съдържанието на дисертацията

Въвеждащите основи на анализа се полагат в обзорната част I от него, която си поставя за цел не само да събере, но и да схематизира в по-цялостна перспектива различните подходи и междудисциплинарните съображения, чрез които би могъл да се доближи въпросът за моралните поведения в емпиричен план – или начините, по които се доближават също така близки до изследванията върху моралните поведения конструи. Първата глава от тази част започва с целта да се обсъдят концептуалните трудности пред операционализирането на етически парадигми като деонтологията и утилитаризма "на езика" на психологията. Множество психологически изследвания всъщност предприемат именно тази стратегия, насочвайки се към използването на различни дилеми от философската литература за експерименти. Те притежават значителни недостатъци – както поради екологичната валидност на използваните етични дилеми, така и заради своя подход "отгоре-надолу", лишаваш етическите парадигми от присъщата им дълбочина и нюансираност. От друга страна, подходът на моралните черти или силните страни на характера, който е вдъхновен от етиката на добродетелта, се коментира като алтернатива, която преодолява голяма част от концептуалните недостатъци на този тип подходи, макар и да среща собствени предизвикателства, свързани с определянето на структурните отношения между различните добродетели. Отвъд разновидностите на деонтологията и утилитаризма, които се споменават в началото, глава 1 също така обсъжда опити за операционализация на конструи като аристотеловия *phronesis* в емпиричната литература, теорията на Колберг, както и прави концептуален обзор на конструктора уаби-саби.

Втора глава е посветена на невронаучните и еволюционните подходи в изследванията върху морала, но и ограниченията, които те срещат в емпиричен план. Редица анализи например постулират съществуването на когнитивни модули или противоборството между "автоматични и интуитивни" срещу "рационални" системи зад правенето на морални преценки. Във втора глава се обсъждат теории като социалния интуиционизъм и неговото удължение в теорията за моралните основи, която разглежда морала като плуралистичен конструи, зависещ от взаимодействията между редица предполагаеми, еволюционно обусловени модули, които предоставят интуитивната основа зад правенето на морални преценки и решения. Обсъжда се двупроцесният модел на

Грийн и характерното за него противоборство между автоматични процеси, съответстващи според него на деонтологични решения в експерименти с етически дилеми, и преднамерени, бавни процеси, при които се предприема утилитарен анализ на ползите и загубите при решаването на дилемите. Споменават се критики върху тези две теории, произтичащи както от концептуални неясноти, недостатъци на използваните стимулни материали в експериментите или потенциални артефакти в процедурите по събирането на данните им. В главата се споменават и други теории – като тази за диадичния морал, теорията за емпатията и просоциалните поведения на Хофман и модела за морала като форма на сътрудничество на Къри и колеги. Коментират се и ограничения, свързани с изследвания върху предпоставките на морала в поведенческата генетика.

Трета глава обсъжда изследванията върху морала в рамките на подхода на чертите. За разлика от състоянията, чертите изразяват цялостна форма в когнитивните, афективните или поведенческите процеси на човек при различните ситуации. В тази глава се прави съпоставка между подхода, разглеждащ чертите в контекста на личността, спрямо подхода, разглеждащ чертите като израз на характера и моралните стремежи. Обсъждат се изследванията върху конструкти като вярата в свободната воля, тъмното ядро на личността, светлата триада, моралния кураж, състраданието към себе си, прави се съпоставка между дименсии, както и техните фасети в “Големите пет” и HEXACO, имащи отношение към моралната насоченост в поведенията. Към края на главата се отделя внимание и на ограниченията на този подход – сред които реификационен уклон, предизвикателството на динамичния номинализъм (когато научните класификации променят измервания обект) и възможността за моделирането на чертите като плътностни разпределения, които не изключват взаимодействията с различни ситуации и не влизат в противоречие с присъствието на индивидуални поведенчески профили.

Чевърта глава обсъжда изследванията върху морала в контекста на наративния подход и изследванията върху отношенията между агентността (себеразвитието или утвърждаването на личния интерес) и комуналността (насочеността към другите или грижата за тях) при разкази на морални образци, а глава 5 представлява обзор на изследванията върху редица фактори, свързани с просоциалните поведения – самооценка, смисъл в живота, върхови и духовни преживявания,

Теоретичната рамка, която представя определението, върху което се основава настоящото изследване, структурата на моралните поведения и съставните им части е изложена в глава 6.

Втората част на дисертацията съдържа емпиричните изследвания. Представени са и обсъдени изследвания и анализи върху две извадки. Пилотно изследване, свързано с конструирането на скала за моралния автотелизъм и скала за измерването нагласата към несъвършенството и промяната. Изведените факторни структури и набор от айтеми от пилотната извадка са подложени на факторни анализи също така в рамките на извадката по основното изследване, след като някои от тях бяха ревизирани и нови айтеми бяха добавени към скалите. Моделът на основното изследване цели да провери отношенията между моралния автотелизъм и редица теоретично изведени значими предиктори, сред които свободна воля, смисъл в живота, самооценка, социо-икономическо благополучие, религия, субективно здраве, отношение към несъвършенството и промяната, убеждения за света (цинизъм) и демографски променливи.

3. Концептуална структура на моралното поведение

3.1. Какво е морално поведение?

На първо време моралните поведения следва да се разграничат от просоциалните. Тези два типа поведения се преплитат значително, но при все това присъстват и някои нюанси, които предполагат необходимостта от разграничаването им в теоретичен план. Просоциалните поведения съответстват на една по-обширна категория, включваща такъв тип поведения, които предполагат помощта или увеличаването на ползите за социалните групи на индивида.¹ Моралните и просоциалните поведения следва да се разграничат, на свой ред, от алтруизма – доколкото алтруизмът предполага поведения без отстояване или в ущърб на собствените ползи и т.н., а моралните или просоциалните поведения не

¹ Тук се появява неяснотата по какъв начин да се разглеждат поведенията, които съдействат за ползите на групата (или групата като някаква емерджентна цялост, ограничаваша по нови начини животите на хората в нея), но не и за ползите на отделните членове на нея – или обратното.

предполагат непременно понасянето на вреди или пропускането на ползи за себе си в името на другите².

Може да се каже, че просоциалните поведения засягат не толкова определени стремежи или избори, колкото се ангажират с въпроса за едно по-обширно множество от потенциални каузални механизми, в т.ч. невробилогични диспозиции, афективни реакции, моментните знаци или условия на средата, които предразполагат към поведението в полза на по-голямата група или ограничаването на вредоносните поведения на индивида спрямо другите. Напр. като изпитването на съчувствие и спонтанно желание да се помогне, когато човек види страданието на някого и т.н. Моралните поведения, от друга страна, предполат в себе си до голяма степен елемент на агентност, преживяването на екзистенциален избор и преди всичко стремеж към преследването на определени ценни краища. Особено в контекста на моделирането на моралното поведение като добродетел – или черта на характера, те отразяват не просто “склонност” към помагане или просоциалност (макар и да не я изключват), а по-конкретен ангажимент от страна на човек за доближаването на определен начин на живот, убеждения за същността на този добър начин на живот, към който той или тя се стреми и полага усилия да съхрани, дори да се сблъсква с практически пречки по пътя. Добродетелните поведения имат екзистенциална *насоченост* напред във времето, докато просоциалните поведения не изключват, но и не изискват подобна насоченост. Разбира се, операционализирайки моралните поведения като

² Една популярна рамка, която макар и твърде редуционистична, прецизира изследванията върху алтруизма, е правилото на Хамилтън. В опростен вид, това правило разглежда еволюцията на алтруизма според зависимостта $r [r] \beta [r] > \zeta [a]$. Допускането тук е, че генетичната свързаност между извършващия алтруистичния акт [a] и реципиента [r] – обозначена като r , и ползата за реципиента (подобрената възможност да възпроизведе гените си на [r], в резултат на алтруистичния акт) – обозначена като β , следва да надхвърлят “разходите”, които претърпява [a] по отношение на собственото си възпроизводство при извършването на алтруистичния акт. Това правило предполага, че алтруистичните актове се очаква да стават по-силно изразени с увеличаването на генетичната или семейната близост между хората. Съществуват проучвания в подкрепа на това допускане, които подсказват например, че хората са по-склонни да вземат предвид общия произход или членовете на близката социална група при оказването на “безусловна” помощ в противовес на “чуждите” за тях хора (Burton-Chellew & Dunbar, 2015). От друга страна, при увеличаването на дистанцията между хората е възможно да се усили реципрочността и взаимопомощта (взаимната изгода). Разбира се, по-дълбокият въпрос дали в природата съществува истински алтруизъм няма да бъде адресиран в настоящата дисертация. При все това правилото на Хамилтън подсказва, че разграниченията между морално, просоциално и алтруистично поведение така, както са формулирани по-горе, притежават, разбира се, по-скоро относителен, не абсолютен характер.

израз на черта или тенденция към “добродетелност”, това предполага, че отделните хора е вероятно да се различават по моралната си агентност и преживяването на морален избор в обширни граници.

В множество от разгледаните изследвания и модели в дисертацията, моралните поведения се операционализират предимно в контекста на отношението към другите хора като цели, вместо като средства, или в контекста на зачитането на тяхното благополучие или процъфтяване. При изследването на морала обаче е важно да се вземе предвид също така собственият аз и отношението на човека към собственото му развитие и процъфтяване. Макар и да има множество изследвания върху конструкти като съчувствието към себе си, обичта към себе си, себеприемането или асертивността, те (следвайки горната концептуална рамка) нямат характера на морална насоченост и не засягат пряко въпроса за грижата спрямо собственото процъфтяване като осъзнат житейски *стремеж*; т.е. човек да отстоява възможността да постига и да процъфтява, вместо да се жертва и пренебрегва себе си в името на другите. Що се отнася до преобладаващата част от изследванията върху моралните поведения, в тях отсъства концепцията за балансирането на собственото процъфтяване с правата или интересите на другите. Себеподобряването или отстояването на собствените интереси същевременно се изследва предимно в рамките на конструкти от Тъмното множество като нарцисизма – или в контекста на готовността за нанасяне на инструментална вреда върху другите в името на собствения напредък.

В противовес на тези тенденции, настоящата операционализация тръгва от допускането, че отнасянето към другите като автотелични цели – или ангажираността с тяхното процъфтяване в широки граници, не би следвало да противоречи на разбирането за себе си като важен и значим човек, който се стреми да защитава собственото си право на процъфтяване, да обича себе си *по здравословен начин* и да вярва, че заслужава най-доброто от живота. В подкрепа на въвеждането на подобно разграничение в рамките на операционализацията на моралната насоченост и съдържателната ѝ валидност, следва да се отбележи, че възгледът за разграничаването на морален дълг, свързан с грижата към себе си или самоуважението, е добре утвърден аспект от етическата литература и фигурира в някои от най-добре застъпените концептуални рамки за моралните поведения (Miñoz, 2024). Например още във втората формулировка на категорическия императив на Кант е

заложено разбирането “да се отнасяш към човечеството – *в твое собствено лице*, но и в лицето на другите, преди всичко като цел, а не само като средство”. Подобно обстоятелство илюстрира още един недостатък на емпирично-философските подходи, обсъдени в глава 1 – те слабо адресират психичните детерминанти на отношението към себе си като към цел. Разбира се, понятието за процъфтяване, което се има предвид тук, е доста по-обширно от утвърждаването на някакво субективно чувство на щастие или удовлетвореност. По-скоро бихме могли да го съпоставим с аристотеловата концепция за *εὐδαιμονία*, която обхваща не само преживяването на щастие, но и живот на *действие* в съответствие с добродетелта – и стремежа за обективно подобряване на обстоятелствата, присъстващи в живота на човек. Според концептуалната рамка на Аристотел разбирането за обективното подобрене на житейските обстоятелства на човек (каквото и да е това разбиране) е именно онова, което конституира процъфтяването, и в този смисъл дори човек да се чувства “субективно” щастлив – ако това щастие произтича от заблуда за действителността (обективните възможности за развитие в рамките на дадена социална група и действителното ѝ състояние), той или тя няма истинско процъфтяване.

Друг конструкт, близък до евдемонията, който би могъл да бъде взет под внимание при конструирането на теоретичната ни рамка за моралните поведения, е себеактуализацията на Маслоу – моралното поведение би могло да бъде такова поведение, което се стреми да утвърждава потенциала за себеактуализация на себе си и другите. По-конкретно, това би могло да означава преодоляването на хомеостатичните потребности (осигуряване на безопасност, храна, подслон, социално приемане, самоуважение и т.н.) в посока на утвърждаването на възможността за хетеростаза (човек да получи физическата възможност да разгърне битийните потребности в разширената пирамида на Маслоу, които включват по-задълбоченото опознаване на природата на реалността, търсенето на красотата или преживяването на определени естетически архетипи, развитието на собствения потенциал, както и трансценденцията). При все това е важно да се отчете, че макар и да вдъхновява нашия модел, теоретичната рамка на Маслоу среща множество критики и изследвания, които поставят под съмнение основното ѝ допускане за наличието на някаква фиксирана йерархия на потребностите. В този смисъл теоретичният ни модел не се ангажира експлицитно с концептуалната рамка на Маслоу или допусканията ѝ, макар и да се доближава в някои аспекти до нея. По-скоро тук става въпрос за такава

хипотетична междуличностна ориентация, при която човек помага, защото смята, че другите имат право на добър живот също като него, а когато собствените му интереси влизат в конфликт с онези на другите, полага усилия за опознаването на тяхната перспектива и вземането на някакво балансирано решение, което да намали този конфликт.

3.2. Съставни части на моралните поведения

Моралните поведения могат да бъдат концептуализирани според присъствието на определени убеждения, нагласи, ценности и намерения за действие, които направляват поведението в отделните ситуации. Стремжът за морално действие – доколкото е обвързан не само с конкретните условия или ограничения в структурата на ситуацията, но преди всичко с процесите, засягащи формирането и поддържането на аз-образа, се направлява в корените си от определена онтологична картина – или набор от обширни убеждения за структурата на света и човешката природа. Той е съответно резултат от застъпеността на два типа вярвания: предписателни и описателни. **Предписателните аспекти** са свързани с личните ценности, възприети нормативни рамки (като деонтология или утилитаризъм) значими добродетели (или идеали), но и очакванията на значимите социални групи за морално поведение, чието нарушаване е в състояние да провокира неодобрение или някаква форма на социална санкция.

Описателните променливи засягат убежденията за начините по които хората действат на практика – независимо дали става въпрос за непосредствените социални групи, за по-голямото общество, в което човек се намира, или за човечеството като цяло. Като убежденията, че светът е “жестоко и безскрупулно място”, “че хората са егоистични по дизайн” и пр., и пр. Вярването, че например “светът е жесток” би могло да съпътства както предписателното вярване “затова трябва да бъдеш жесток”, така и “затова трябва да бъдеш милостив”, “да се бориш за доброто” и пр. В този смисъл предписателният и описателният компонент се допуска да бъдат донякъде преплетени, макар и отделни детерминанти на моралния стремеж.

Друг аспект по отношение на моралните стремежи и поведения е възприетата възможност за упражняване на контрол върху собствените избори за поведение. Този аспект на концептуалната ни рамка съответно може да се обозначи като **агентност**. Тук е

важно да се направи нюансираното разграничение, че агентността като конструкт няма просто връзка с разбирането за *ограниченията на средата* или с определени разбирания, касаещи *последствията от собствените усилия* (например че те ще окажат или няма да окажат реален ефект върху света; че светът е управляем и т.н.), а агентността по-скоро се ангажира със специфичния начин, по който човек се отнася спрямо ограниченията на способностите си, тялото си или пречките, с които се сблъсква в средата си. А именно доколко те са в състояние да задават посоката на неговите *избори* или отдадеността му на определени морални ценности и стремежи. Като ярък пример за силно изразена агентност в моралните поведения навярно може да бъде посочена биографията на деонтологично ориентирани образци като Франц Йегерщетер, който отказва да положи клетва за вярност към Хитлер и да убива, поради християнските си принципи, в резултат на което бива екзекутиран от нацистите след дълъг период на мъчения, тормоз над семейството му и множество опити да бъде разубеден (Skiles, 2023). Агентността взема под внимание условията и ограниченията на средата, но не като фундаментална пречка пред правенето на морален избор и застъпването на определен морален стремеж, а по-скоро като потенциално съображение за проявата му (“да съхраниш посоката на стремежа си, да бъдеш верен на себе си, независимо от ограниченията на тялото си или външните ограничения”).

Агентността, разбира се, се обуславя и представлява интегрална част от смисловата перспектива, в която човек конструира собственото си съществуване. Как вижда собствената си значимост и призвание в голямата рамка на нещата? В по-дълбок план обаче осмислянето на описателните аспекти на света, както и предписателните аспекти, които потенциално биха могли да бъдат изведени или поне съотнесени спрямо описателните обаче не би могло да подмине въпроса за метафизичната ангажираност на човек, на която също би следвало да се обърне внимание в изграждането на настоящия теоретичен модел. Към онтологичния компонент на моралния стремеж може да бъде съотнесен, от една страна, коментираният по-рано трансформативен потенциал на върховите преживявания или свързаността с природата. От друга, това са убежденията за основите на света, в който човек формира моралните си стремежи. Както беше коментирано в секцията върху експериментите за вярата в свободната воля и просоциалното поведение, много такива проучвания използват например скали за

измерването на убежденията на изследваните лица в концепции като физикализма, генетичния детерминизъм или фатализма (религиозен или облечен в научно звучащи разсъждения).

От една страна, в подкрепа на залагането на подобен тип променливи биха могли да послужат, разбира се, част от резултатите в експериментите, свързани с утвърждаването или “оспорването” на свободната воля чрез парадигмите “Велтен” и “Крик”. Те установяват отрицателен принос на “детерминистичните” аргументи върху просоциалните поведения. Същевременно обаче (както се посочва в разд. 3.4) има и редица изследвания, оспорващи връзката на просоциалните поведения или вярата в свободната воля (агентността) с подобни онтологични картини. Един сериозен недостатък – или по-скоро практическо затруднение, пред използването им в настоящата работа се състои в ефективното покриване на потенциалните вариации, присъщи на онтологичните рамки. Например разграничаването на ефектите на различните типове биологичен детерминизъм; разновидностите на физикализъм спрямо идеализъм, дуализъм срещу монизъм и т.н. При все това като цяло поддържа мнението, че този тип подходи биха могли да се окажат особено полезни в изследването на моралните стремежи, доколкото поставят и въпроса за начините по които тълкуванията на научните твърдения (или популяризаторството на този тип твърдения) биха могли да предефинират стремежите, които се отстояват в обществен план – или да ги застрашат.

Един алтернативен конструкт, който може да бъде съотнесен спрямо онтологичните аспекти на моралните поведения, е *уаби-саби*, доколкото този конструкт засяга не просто разпознаването, но и *отношението към несъвършенствата, нетрайността и незавършеността* на човешката природа и света като цяло.

Нагласата за извършването на определено морално значимо поведение същевременно следва да се разграничи от действително извършеното поведение, с оглед на постоянния в емпиричната литература като цяло проблем за “разминаванията” между ценностите, нагласите и намеренията, от една страна, и поведенията, от друга – или по-скоро умерените връзки между тях.

4. Операционализация на отношението към несъвършенството и промяната

4.1. ОНП в контекста на емпиричната литература

Операционализацията на отношението към несъвършенството и промяната би могла да бъде от полза не само в контекста на изследването на моралните поведения, но и да послужи за адресирането на някои по-обширни емпирични съображения. В действителност въпросът за съществуването на несъвършенството играе важна роля в редица аспекти на функционирането на хората в психичен план и пресича редица конструкти в емпиричната литература. Например – въпреки че конструкти като перфекционизма или отношението към несигурността следва да се разглеждат по-скоро като отразяващи многомерни явления, съществуват индикации, че перфекционистичното мислене или по-слабата толерантност към несигурността в живота може да се разглеждат като трансдиагностични фактори, обхващащи развитието на редица его-синтонични и его-дистонични разстройства, както и субективно преживяни затруднения (Egan et al., 2011; Maricuțoiu et al., 2020; Sandhu et al., 2023). Перфекционистични или абсолютистки начини на разсъждение се наблюдават в контекста на хранителните разстройства (Puttevils et al., 2019; Ralph-Nearman et al., 2024), в патърните на себеизразяване на хората депресивни и тревожностни разстройства (Doyle & Catling, 2022), както и при демонстриращите склонност към суицидна идеация (Al-Mosaiwi & Johnstone, 2018). Перфекционистичното мислене – в определени свои разновидности, съпътства също така по-слабо изразената устойчивост на стресиращи или травмиращи събития като цяло (Egan et al., 2014), но също така би могло да окаже неблагоприятен ефект върху физическото здраве (Flett et al., 2022).

От друга страна, има изследвания, които подсказват, че наличието на по-доброжелателен начин на отношение към собствените недостатъци и грешки – или тези на другите, се свързва с тенденции като по-силно изразения смисъл в живота (Allais, 2022), удовлетвореността от живота (Chew & Ang, 2021; Kaleta & Mróz, 2018; Zessin et al., 2015), наличието на по-сигурен стил на привързаност (Hirst et al., 2019; Quinlan et al., 2022), възстановяването или израстването в резултат на различни житейски трудности (Kesebir, 2014; Winders et al., 2020), както и полагането на грижи за собственото здраве като цяло (Homan & Sirois, 2017; Toussaint et al., 2020). В поредица от изследвания върху наративите на генеративните личности – т.е. хората, които са ангажирани не само със собственото си

процъфтяване, но които се стремят да допринасят и за общностите си, Макадамс и колеги установяват, че при тях преобладават т.нар. последователности на изкупление, при които преживяването на житейски трудности или несъвършенства се осмисля според потенциалната им трансформация в “добри” последици в дългосрочен план (McAdams et al., 2001). Маслоу, в класическите си изследвания върху самоактуализиращите се личности същевременно ги описва като хора, които “са в състояние да приемат собствената си същност... с всичките ѝ недостатъци, с всичките ѝ отклонения от идеалния образ, без да изпитват истинска тревожност... [Защото] [ч]овек не се оплаква от водата, защото е мокра, или от камъните, защото са твърди, или от дърветата, защото са зелени” (Maslow, 1987, pp. 155-156).

В този смисъл разработването на психометричен модел, обхващащ структурата на отношението към несъвършенството и промяната, е в състояние да адресира един значителен дефицит в емпиричната литература не само по отношение на изследванията върху моралните ориентации, но и в рамките на психологията и невронауката на духовните или върховите преживявания като цяло. Концептуалните корени на уаби-саби, които вдъхновяват разработването на скала, засягаща отношението към несъвършенството и промяната, са обсъдени по-подробно в рамките на главата, посветена на теоретичния ни модел за моралното поведение.

4.2. Концептуална структура на ОНП скалата

Доколкото става въпрос за концепция с недуални особености и размити граници, която по начало се съпротивлява на извеждането на ясни критерии, на първо време би следвало да се отчете, че това създава предпоставки за възникването на значителна хетерогенност между потенциалните опити за операционализирането на отношението към несъвършенството и промяната в контекста на теоретичната рамка на уаби-саби. При все това една отправна точка биха могли да бъдат трите аспекта, идентифицирани от Корън, а именно несъвършенството, незавършеността и нетрайността. Такива разграничения биха могли да бъдат направени например по линията на отношението към себе си или към другите – доколкото резултатите на някои проучвания подсказват, че е вероятно да

присъстват слаби връзки между подобни конструкти като състраданието към себе си и състраданието към другите (López et al., 2018).

Друга потенциална посока касае взаимодействията между моралните черти и психичните диспозиции – доколко конструктът изразява наличието на добродетели спрямо наличието на регулярности в поведението, които се проявяват поради условията на контекста и личната предразположеност към определени реакции.³ В известен смисъл ако уаби-саби се сведе до психична диспозиция, това би било свръхопростяване, доколкото подобно понятие засяга начините, по които човек подхожда спрямо смисловите си структури – в противовес на операционализацията на черти като състраданието към себе си или другите (Galiana & Sansó, 2019), тихото его (Wayment & Bauer, 2017), смирението (Bhattacharya et al., 2017), прошката (Scobie & Scobie, 2000) и т.н., която обикновено се ангажира по-скоро с *реакцията, която човек е склонен да покаже*, когато стане свидетел на някакъв провал, грешка или недостатък; или пък *чувствата, които го обземат*. Някои конструкти като многомерния перфекционизъм (Smith et al., 2022) или обесивно-компулсивното разстройство (Castle & Phillips, 2006), разбира се, остават открити към присъствието на известна агентност или елементи на автотелизъм в определени свои аспекти (като обосноваването и преследването на високи стандарти), но при все това се ангажират с усилията към избягването или намаляването на несъвършенството за разлика от несъвършенството като източник на израстване – или осмислянето му като нещо, което си струва да бъде проявено по различни начини в живота. Една импликация от засягането на отношението към несъвършенството като израз на метадобродетел (или в контекста на морална черта, направляваща разгръщането на други морални черти и *съотнасянето им спрямо особеностите на действителността*) е, че това би позволило да се адресират емпирично в по-голяма степен начините по които хората подхождат към процъфтяването си – доколкото то не представлява хедонична

³ В единия случай би могло да се говори съответно за начините, по които човек се чувства, когато бъде изложен на несъвършенствата около себе си, докато в другия уаби-саби се трансформира в част от личния аксиологичен пейзаж и смисловата рамка, която го изгражда. Например несъвършенствата и грешките в дадена област биха могли да провокират по-силно изразен отрицателен афект при определени хора, отколкото при други, но същевременно те да поддържат убеждението, че те са ценни за израстването им и да оставят известно пространство за тях.

категория, а касае по-дълбокото разбиране за живот и целеполагане в съответствие със значимите за човек добродетели.

Както бе отбелязано по-рано една потенциална операционализация на отношението към несъвършенството и промяната би могла също така да бъде осъществена според диференциацията на разнообразни житейски контексти. Такива биха могли да бъдат:

– **Моралната област** (отношението и справянето с възприетите като морални нарушения – или несъответствия със значимите добродетели). Подобно на аристотеловия *phronesis* (Darnell et al., 2022), парадигмата на уаби-саби би позволила изследването на стремежа да бъдеш добър човек или да постъпваш правилно в контекста на *откритостта* към един сложен и несъвършен свят. Една морална нагласа, отразяваща в себе си “духа” на уаби-саби, навярно би позволила обхващането на личните и хорските недостатъци не само в контекста на ограничени понятия като “прошката”, “съчувствието”, нито “приемането”, че е допуснатата грешка, а би обхванала и по-дълбокото осмисляне на същността на моралното несъвършенство. Докъде водят недостатъците и грешките като цяло и по какъв път се свързват с процеса на личното израстване? Конституират ли интегрална част от него, имат ли някаква неочаквана ценност – или са нещо, което просто да се приеме, прости или на което да се съчувства?

– **Физическите недостатъци** (или онези характеристики на тялото, които според човек се разглеждат като недостатък в значимите за него социални групи и културни парадигми). В противовес на състояния като телесното дисморфично разстройство този конструкт би могъл да обхване насладата от идиосинкретичността на собствените физически характеристики – както и откритостта към такива форми на естетика, които излизат повече или по-малко отвъд границите на значимите социални групи. Полагането на собствената естетика в по-обширна рамка от доминантната.

– **Постигането на личните цели** (отношение към практическите цели на себе си и другите). Как човек разглежда например ограниченията на материалните си условия, трудностите, свързани с житейския си напредък, които среща. Дали те се възприемат като

източник на ценни прозрения и възможност за израстване; или като съдържащи потенциал за проявяването на някакви подценени и неяви положителни страни.

– **Себеизразяването или автентичността в отношенията с другите** (онова, което субективно се възприема като “себеизразяване” или като “израз на автентичност”). Доколко човек се стреми да прикрива или осъжда идиосинкретичността на личността и характера си или този на другите – или намира нещо обогатяващо и ценно в тях.

– **Справянето с травмата и житейските трудности.** Концепцията за уаби-саби би могла да се обвърже и с изследванията върху посттравматичното израстване, при което преминаването през някакво болезнено или трагично преживяване води до лична трансформация и положителни ефекти върху собственото процъфтяване и благополучие (Dell’Osso et al., 2022). В противовес на посттравматичното израстване обаче тук се касае по-скоро за набор от убеждения, които адресират ролята на травмата и личните трудности по отношение на собственото развитие – т.е. предполагам ли щастливият живот безпроблемно съществуване, освободено от трудности и преживени загуби като цяло? Или може би проблемите и трудностите ни съставляват ценното и красивото в живота, онова, което го прави да си струва да се живее?

– **Ограниченията на възприетата онтологична картина** (как човек се отнася към онова, което възприема като несъвършенство, в структурата на обществото, природните процеси или устройството на човешката природа).

Операционализацията на отношението към несъвършенството и промяната в контекста на уаби-саби парадигмата би позволила да се адресира проблемът доколко структурата на конструкта е вероятно да варира според особеностите на различните социални и културни контексти, в които се измерва. Житейските аспекти може да се окаже, че вървят заедно в емпиричен план и позволяват извеждането на обединяваща латентна променлива. От друга страна обаче може да се окаже, че взаимовръзките между различните житейски области или триадата са слабо консистентни с извеждането на някаква обща основа зад тях и по-скоро предполагат разделянето на аспектите, свързани с теоретичната рамка на уаби-саби, на множество от отделни конструкти, вместо някакво унифицирано понятие – или операционализирането му в модели от структурни уравнения с по-сложна структура.

5. Емпирични изследвания по дисертацията

За анализите на данните беше използван R (R Core Team, 2024) и библиотеките rstan, brms, psych, lavaan, ggplot2, ggthemes, mclust, mirt.

I. Изследвания в рамките на пилотната извадка

0. Характеристики на пилотната извадка и предварителен анализ

Преди да се премине към анализа на данни, резултатите на изследваните лица бяха проверени за форми на невнимателно отговаряне. След преглед и обсъждане върху изчислените индекси на най-дълга последователност и средна последователност, както и формата на отговорите при всяко от изследваните лица с по-високи стойности по тях, бяха предварително премахнати $N=7$, оставяйки $N=300$ за последващите анализи.

Извадката, използвана в анализите при пилотното изследване, включва 164 жени и 136 мъже, на възрасти между 18 и 83 години. Около 80% от извадката попада в интервала 18-47-годишна възраст, като 30% от участниците са в категорията 18-23 години. Най-много участници съобщават за бакалавърска степен на образование (38%), следвани от магистър (29%), средно образование (27%), докторска степен (4%) и основно образование (1%).

1. Конструирание на скала за морален автотелизъм

С оглед на разграниченията, направени в предишната секция, една отправна точка в концептуализирането на моралния автотелизъм тук е израз на определени убеждения, стремежи и поведения, които си взаимодействат в рамките на преживяването на моралната насоченост.

1) Убеждения, свързани с присъствието на морално значими приоритети в екзистенциален план, или разбирания за достойнството и ценността, които са фундаментално присъщи на човек, в противовес на разглеждането му като средство, което може да бъде употребено и жертвано в името на другите.

2) Стремежи – доколкото моралното поведение преди всичко е въпрос на лично самоопределение, свързано с осмислянето на определени етични принципи и онтологични картини (т.е. разбираня за човешката природа и начините по които се съотнася тя спрямо природата на действителността), това предполага разграничаването на стремежите отвъд тенденциите в поведенията и реакциите. Тъй като моралните стремежи произтичат от възприетата възможност за упражняване на контрол върху собствените избори за поведение и чувството на лична отговорност (Moretto et al., 2011), те биха могли да вземат под внимание условията и ограниченията на средата, но не като фундаментална пречка пред правенето на моралния избор, а по-скоро като потенциално съображение за пътя на проявата му; т.е. човек би могъл да положи усилия да съхрани посоката на личния стремеж или да остане верен на себе си отвъд ограниченията на тялото си, личната предразположеност да реагира по определени начини или външните ограничения.

3) Поведения и реакции, свързани с моралните убеждения и стремежи – а именно поведенията или афективните реакции, които се наблюдават в практически план. Доколко човек предприема конкретни действия, с които да отстои правото си на добър живот или това на другите; напр. дали се включва в някакви доброволчески инициативи, заема ли позиция срещу несправедливостта или доколко забелязва в себе си присъствието на вътрешно удовлетворение, в резултат на постъпките, с които се ангажира.

Същевременно като допълнение към триадата стремежи, убеждения и поведения / реакции, конструирането на скалата взема под внимание някои аспекти, обвързани с формите, чрез които се характеризира моралното действие на практика:

– **Добротворчество**, или проактивна насоченост в моралното действие – определени морални действия е вероятно да демонстрират в по-голяма степен подобен тип насоченост, която се характеризира според потенциала за ангажиране с “градивни” действия или предполага проявата на известно творчество, създаването на нещо ново. Този тип морално действие може да се наблюдава например при ангажирането с инициативи, свързани с влагането на лични средства за подкрепата на уязвими общности, доброволството, допринасянето с възможности за личностното им развитие и

самоактуализацията им и т.н. Проактивната насоченост в моралното действие обаче не следва да се ограничава до просоциалните му аспекти, доколкото има значима роля в процеса на самоактуализацията и стремежа към личното щастие.

– **Морален кураж** – в сравнение с добротворческите аспекти на моралното действие (ориентирано към себе си или към другите), тази черта обхваща по-ограничена категория, която включва предимно начините по които хората се отнасят спрямо последствията от проявата на моралния стремеж в поведението. По-конкретно тук се разглежда това дали човек отстоява моралните си принципи или разбирания въпреки отрицателните последствия, които преживява или е вероятно да понесе в практически план. Следва да се уточни обаче, че тази дименсия не адресира пряко въпроса за потенциалната афективна основа зад този тип тенденции, доколкото обикновено моралният кураж се концептуализира в емпиричната литература според преживяването на гняв или възмущение, преодоляващо практическите съображения в различните ситуации.

– **Личен интерес и просоциалност** – не на последно място, структурата на морала, която се застъпва в операционализацията ни, включва разграничението между отношението към себе си спрямо отношението към другите.

Може да се формулират следните хипотези относно конструирането на скалата и корелационната матрица на пилотната извадка. От една страна, може да се издигне хипотезата, че извеждането на отделни фактори по така описаната структура на конструкта ще бъде в съгласие с налагането на бифакторно решение или извеждането на общ фактор на моралната насоченост, който оставя пространство за специфичните фактори, но обяснява по-голямата част от разликите между изследваните лица по скалата.

Като втора, по-специфична хипотеза – допуска се, че моралната насоченост, свързана с грижата към себе си, и моралната насоченост, свързана с просоциалната ориентираност в поведението, ще покажат ясно разграничение помежду си като отделни фактори след налагането на неортогонална ротация.

Третата хипотеза касае типа на взаимовръзките между по-горе описаните аспекти, като се допуска, че те ще демонстрират положителен манифолд, подобно на положителния

манифолд, получен при изследванията върху конструкти от “светлото ядро на личността” (глава 3). Тук може да се обърне също така особено внимание на теоретичните причини зад допускането на положителна корелация на латентно равнище в аспекта на междуличностна насоченост (себе си – другите). Доколкото например наративните изследвания, обсъдени в 4 глава, подсказват известно “преплитане” (или взаимно утвърждаване) между стремежите към удовлетворяването на личните интереси и себеактуализацията, от една страна, и стремежите към оказването на принос към значимите социални групи при изследвани лица с по-силно застъпена морална насоченост в поведението (определяни в рамките на коментирания анализ като “морални образци” за общностите си), това е в съгласие с хипотезата за положителна взаимосвързаност между двата аспекта (в противовес на тенденцията в емпиричната литература грижата към личния интерес да се редуцира до концептуализации, застъпващи по-скоро експлоатативни тенденции спрямо другите или поведението в ущърб на техните права и благополучие например).

1.1. Конвергентна и дивергентна валидност

1.1.1. Състрадание към себе си

С оглед на това, че застъпеността на обичта и грижата към себе си представлява интегрална част от моралния автотелизъм, на теоретично равнище се очаква да присъстват положителни връзки между айтемите от скалата и състраданието към себе си. Има обаче и резултати, подсказващи разграничение между положителните и отрицателните аспекти на състраданието към себе си (напр. Kotera & Sheffield, 2020), което предполага, че скалата за морален автотелизъм е възможно да корелира по различни начини с тях.

От друга страна, по отношение на просоциалните поведението, които частично се припокриват с моралния автотелизъм, ориентиран към другите, има метаанализи, които установяват, че присъства положителна зависимост между тях и състраданието към себе си (Liu et al., 2025).

1.1.2. Устойчивост и възстановяване от травмиращи събития

Ангажирането с просоциални поведения демонстрира положителна връзка според някои изследвания с устойчивостта и възстановяването от травмиращи събития (Esparza-Reig et al., 2022; Xu et al., 2024). При все това, отстояването на собствените морални ангажименти в качеството си на интегрална част от смисловата рамка би могло да се съпътства понякога и от преживяването на значителен дистрес, свързан с превъзможването на личните предпочитания и потребности, външните условия или допускането на конфронтации с особено неблагоприятни последици за собственото благополучие или физическо здраве (Baumeister et al., 2013). В този смисъл въпросът за отношенията между моралните стремежи и устойчивостта при излагането на стресиращи събития може да се разглежда като по-слабо адресиран в емпиричната литература.

1.1.3. Перфекционизъм

Едно разграничение при перфекционизма може да се направи според присъствието на адаптивна разновидност, обвързана с поставянето на високи стандарти и предизвикателства в живота, без това да предполага неудовлетвореност от собственото представяне в различните ситуации; и неадаптивен перфекционизъм, обвързан например с изпитването на тревожност и осъдителност за собственото представяне или налагането на някакви сурови стандарти, без да се вземат предвид практическите ограничения, с които човек се сблъсква (Enns et al., 2002). Моралният автотелизъм може да се очаква да демонстрира различен тип зависимости с двете разновидности на перфекционизма.

1.2. Използвани инструменти

1.2.1. Скала за състрадателност към себе си – кратка форма

Съставена е от 12 айтема, които във факторното решение на Неф кореспондират на 6 дименсии: милосърдие към себе си, осъдителност към себе си, общение с човечеството, изолация, съзнателност и свръхидентификация (Neff et al., 2019). Една алтернативна факторна структура, която намира емпирична подкрепа, разделя скалата на ортогоналните дименсии: състрадание към себе си и осъдителност към себе си (Kotera & Sheffield, 2020). В настоящото изследване се използва българският превод на скалата, направен от Мария Василева (лична кореспонденция).

1.2.2. Скала за когнициите, свързани с многомерния перфекционизъм

Включва 15 айтема, разпределящи се в три фактора в български условия: лични стандарти ($\alpha = 0,78$), съсредоточаване върху грешките ($\alpha = 0,83$) и преследване на съвършенството ($\alpha = 0,76$) (Rasheva, 2016). Според резултатите на Рашева дименсията лични стандарти се свързва с адаптивния перфекционизъм, докато съсредоточаването върху грешките корелира с неадаптивния перфекционизъм. Преследването на съвършенството демонстрира връзки и с двете форми.

1.2.3. Кратка скала за устойчивост

Съдържа 6 айтема. Скалата демонстрира еднофакторно решение в рамките на резултатите на Карева, получени в български условия (Kareva, 2021). Вътрешната консистентност, съобщена от Карева, е алфа на Кронбах, $\alpha = 0,856$.

1.3. Процедура

След обсъждане със специалисти по морална философия, първоначално бяха формулирани 23 айтема, целящи да обхванат конструкта на моралния автотелизъм. В съдържателен план айтемите бяха организирани според насочеността към себе си или насочеността към другите, като в рамките на всяка от двете основни категории бяха формулирани айтеми, които да засягат свързаните с конструкта убеждения, стремежи и поведения. Част от айтемите също така бяха формулирани според застъпеността на разграниченията между категориите добротворчество, морален кураж и афективната обусловеност на моралното действие.

Списъкът на предпочетените айтеми⁴ бе ревизиран и те бяха включени в онлайн формуляр със случайно разбъркване на айтемите, заедно със скалата за Перфекционизъм, Състрадание към себе си – кратка форма и Кратка скала за устойчивост. За всички айтеми беше зададена ординална скала от 1 до 5. Събирането на данните се проведе през първата половина на м. април, 2024 г., чрез публикуването на Google Forms линк за анонимно попълване в социалните мрежи.

⁴ 5 и 8 айтем от скалата за морален автотелизъм са взети с леки модификации от скалата за оказване на помощ, разработена от Мария Василева (лична кореспонденция).

1.4. Анализ на данни

Преди да се премине към същинските анализи, суровата матрица на отговорите беше проверена за наличието на форми на невнимателно попълване. За целта бяха изчислени индекси на най-дългата последователност от идентични отговори, както и индекс на средната последователност на идентичните отговори, а отговорите на маркираните изследвани лица прегледани последователно, преди да се вземе решение дали да бъдат отстранени от последващите анализи, или да бъдат оставени. Освен тях изчислихме и коефициент за интраиндивидуалната променливост в отговорите на всяко ИЛ, доколкото той позволява разпознаването на по-сложни форми на недобросъвестно попълване. Въпреки скромния размер, останалата част от извадката беше разделена на две равни пропорции на случаен принцип, без замяна на стойностите. За определяне на горната граница на факторите, които да се извлекат отвъд повторно подбраните (resampled) и симулираните корелационни матрици, бе предпочетен паралелният анализ на Хорн. За експлораторния факторен анализ бе изпробван методът principal axis factoring и облимин ротация след извличането на факторите, доколкото тя позволява извеждането на зависимости между различните фактори. След преглед на теглата на айтемите в патърн матриците, получени чрез облимин ротацията, от анализите бяха последователно елиминирани айтемите със сложност по-голяма от 2. Алтернативно, резултатите от този тип ротация на вече изведената факторна структура бяха съпоставени с бифакторна ротация, при която изведената дисперсия се разпределя така, че да бъде обхваната в най-голяма степен от един измежду ортогоналните фактори в решението. По отношение на бифакторната ротация, от друга страна, бяха прегледани теглата на айтемите по общия фактор. Съхранените чрез различните подходи и евристики потенциални варианти на скалата бяха подложени на обсъждане, преди да се премине към кросвалидация в тестовата извадка (по метода DWLS). След това в рамките на обединената извадка бе наложен full-information факторен модел с graded response модел на отговорите върху окончателния брой айтеми, за да се провери как заложените петстепенни възможности за отговор измерват представянето на изследваните лица с различни равнища по латентните атрибути, а съответно и равнищата на латентните атрибути, за които айтемите предоставят

сравнително повече информация. За да се провери надеждността на подskalите съответно бе изчислена емпирична надеждност.

Преди да се премине към проверката на външната валидност на конструираните скали по отношение на вече адаптирани на български език скали, адаптираните скали бяха подложени на конфирматорни анализи, като бяха прегледани теглата на айтемите в изведените патърн матрици в случай, че те са ниски или адаптираните инструменти не демонстрират необходимите психометрични свойства, за да се използват в рамките на тази извадка.

За проверка на външната валидност бяха използвани робъстни бейсови корелации, с t -разпределение на Стюдънт – в случай че е вероятно да има изследвани лица с по-крайни стойности. Едно предимство по отношение на t -разпределението на Стюдънт като likelihood е, че доколкото v параметърът (който иначе се изчислява въз основа на данните ни) доближава безкрайност, t -разпределението на Стюдънт доближава все повече Гаусово. За изчисляването на параметрите в бейсовия модел респективно бе използван Хамилтъновият Монте Карло алгоритъм.

Като ориентир за определянето на “статистическата значимост” в бейсов план бяха предпочетени 95% интервали на най-високата плътност (HDI) и степента, в която се намират в ROPE интервала, съответстващ на зададената от нас “нулева хипотеза”. При 100% попадане на HDI в него се приема, че присъстват предимно доказателства в подкрепа на нулевата хипотеза, с оглед на данните. В случая за ROPE бе предпочетен $r = \pm .1$.

1.5. Резултати

1.5.1. Факторна структура на скалата за морален автотелизъм върху обединената извадка

Full-information бифакторният модел на скалата за морален автотелизъм показва приемливо съответствие с данните: $M2 = 38.91292$; $df = 34$; $p = 0.2580682$; $RMSEA = 0.02198$; $SRMR = 0.0546$; $TLI = 0.996$; $CFI = 0.997$.

Само един айтем показва слабо съответствие с модела. След преглед на диаграмата, съпоставяща предсказаните и действителните стойности на отделните категории на отговорите, обаче се взе решение да не бъде премахван от модела.

1.5.2. Психометрични характеристики на използваните адаптирани скали

А) Скала за състрадание към себе си - кратка форма

В рамките на потвърдителния факторен анализ, бифакторната структура на Неф и колеги (Neff et al., 2019) показва относително слабо съответствие с данните. От друга страна, изглежда като да е налице по-скоро приемливо съответствие по отношение на факторната структура, идентифицирана от Котера и Шифийлд (Kotera & Sheffield, 2020), разделяща положителните и отрицателните аспекти на състраданието към себе си. При все това нагаждането на модела спрямо корелационната матрица се подобри леко след преглед на модификационните индекси и отчитане на остатъчната корелация между 11 и 12 айтем.

Съответно с тази корекция: $RMSEA = 0.087$; $SRMR = 0.078$; $CFI = 0.946$; $TLI = 0.931$. $\omega (f1) = 0.737$; $\omega (f2) = 0.717$ и изведената според модела корелация между факторите: $cor(f1, f2) = 0.096$

Б) Кратка скала за устойчивост

Еднофакторната структура, идентифицирана от Карева и колеги в български условия, показва по-скоро приемливо съответствие с данните: $CFI = 0.981$; $TLI = 0.969$; $SRMR = 0.06$, макар че $RMSEA = 0.11$. Надеждността е: $\omega = 0.79$

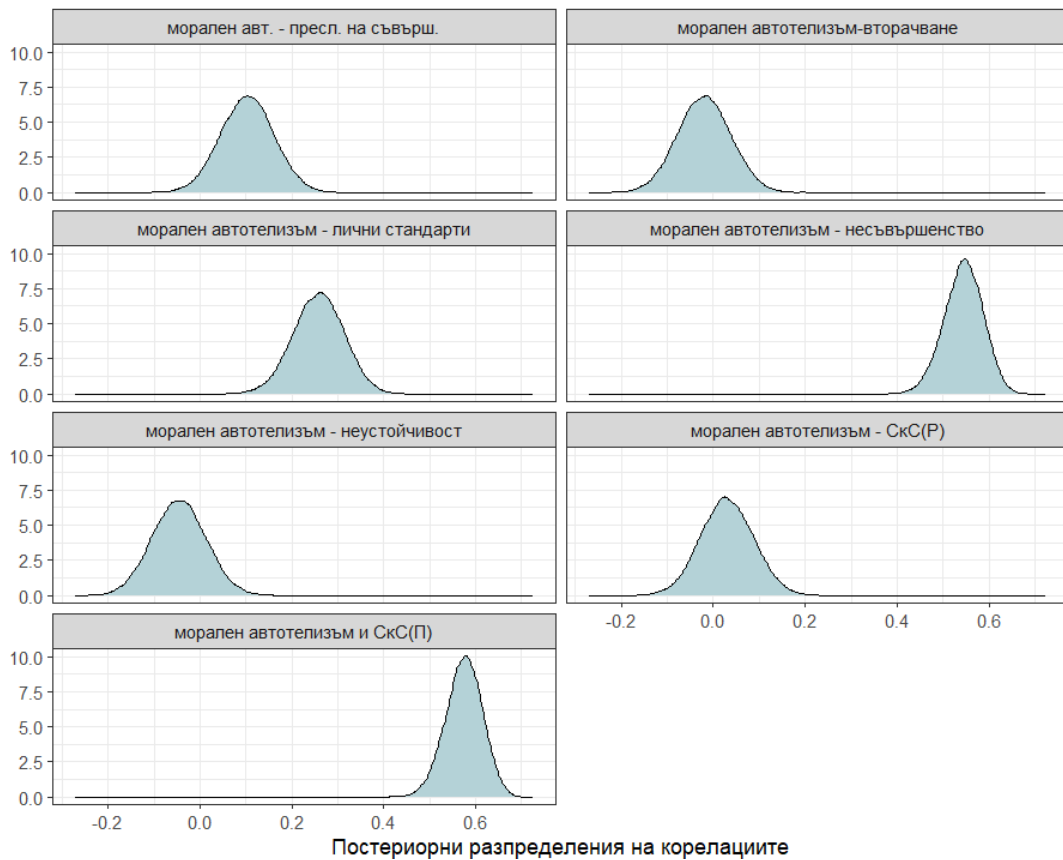
В) Скала за перфекционизъм

Скалата показва приемливо съответствие с факторната структура, установена от Рашева и колеги в български условия, след отчитането на остатъчната корелация на 14-ти айтем от подскалата за съсредоточаване с фактора на преследването на съвършенството. Съответно $CFI = 0.997$; $TLI = 0.996$; $RMSEA = 0.033$; $SRMR = 0.054$. Надеждността е: ω (вгл. в грешки) = 0.708 ; ω (лични стандарти) = 0.837 ; ω (пресл. на съврш.) = 0.866

1.5.3. Конвергентна и дивергентна валидност

Постериорни разпределения на корелациите между суровите точки по морален автотелизъм и адаптираните на български скали.

Фигура 1. Корелации между скалата за морална насоченост, аспекти на многомерния перфекционизъм, скалата за устойчивост и справяне с травматични събития, състраданието към себе си и ОНП скалата (вдъхновена от конструкта уаби-саби).

1.6. Обсъждане на резултатите

Въпреки ограниченията на извадката, свързани с малкия размер при разделянето ѝ на експлораторна и конфирматорна част, както и по отношение на експлораторния IRT анализ върху обединената извадка, получената бифакторна структура е в съгласие с хипотезите ни и теоретичните ни допускания. Общият фактор на моралната насоченост има по-голям принос върху айтемите, отколкото груповите, което предполага възможността скалата да се разглежда като близка до едномерна. В експлораторния бифакторен анализ върху обединената извадка бяха отчетени приемливи факторни тегла за всички айтеми, като айтемите предоставят информация както за по-ниските равнища, така и за по-високите равнища на латентната черта θ около средата ѝ. Все пак факторните тегла на айтемите от третия групов фактор са като цяло по-ниски от останалите и въпреки концептуалното си сходство с останалите, един от тях (айтем 16) не демонстрира остатъчен принос на теоретично очаквания групов фактор, а единствено тегло по общия фактор. От друга страна, айтемите, засягащи насочеността към себе си и насочеността към другите формират положителен манифолд, който се обяснява от общия фактор, но също така позволяват разграничение помежду си на основата на слабите приноси на специфичните фактори.

На съдържателно равнище изведените специфични фактори могат да бъдат интерпретирани като остатъчни влияния, засягащи проактивната насоченост в моралните поведения (т.нар. “добротворчество”) при първия фактор, упражняването на морален кураж в просоциална посока при втория фактор и упражняването на моралния дълг за грижата към себе в третия (или себеориентиран морален автотелизъм).

По отношение на концептуалните страни, свързани с формулировките, следва да се отбележи, че в съдържателен план айтемите от скалата включват такива формулировки, които биха могли да отразяват разнообразни детерминанти зад тенденциите в моралните стремежи и поведенията. Например, ако за анализа на формулировките се тръгне от дименсиите в теорията за моралните основи, описана в глава 2, разбирания от порядъка на това, че “за мен е важно да направя света по-добро място”, “опитвам се да върша добро независимо от външните трудности или пречки, които това може да ми създаде” или “да се грижа за собственото си развитие и благополучие е важно за мен” биха могли да бъдат

застъпени както в контексти, обуславящи моралната основа вреда-грижа (свързана с ценностните ориентации към оказването на помощ, солидарност или защитаването на другите от понасянето на вреда), така и моралната основа на лоялността към значимите социални групи (и ценностните ориентации и наративи, осъждащи предателството); утвърждаването на справедливостта или реципрочността в отношенията между хората, характерно за основата на честността; при ситуации, зависещи от основата на подчинението към властта и ценностните ориентации, съответстващи на поддържането на установения ред; основата на святостта и предотвратяването на “деградацията” или “замърсяването” на значимите социални групи – или от друга страна, моралния стремеж в този айтем би могъл да бъде “задвижен” също така от контекстите, предполагащи опирането върху моралната основа на свободата (доколкото осмислянето на “света като по-добро място” е в състояние да включва утвърждаването на свободата в изборите и самоопределението на хората в противовес на принудата и външно налагания контрол – тенденция, която е обект на значителни разлики между и вътре в отделните култури).

От друга страна, част от айтемите в скалата доближават в по-голяма степен моралната основа грижа-вреда, макар и отново да не изключват наличието на лични причини, произтичащи от други основи или съчетания между тях в определени контексти: "Опитвам се да върша добро независимо от външните трудности или пречки, които това може да ми създаде." или "Обикновено заемам позиция да покажа подкрепа за хората, които са неспособни да се защитят пред останалите". Вероятно поради размера на извадката айтемите, попадащи в изведените специфични фактори не показват точно съответствие с част от хипотезите ни.

По отношение на **конвергентната и дивергентната валидност**, макар и значителната положителна връзка с положителната дименсия от скалата за състрадание към себе си да се обяснява до голяма степен със съдържателната близост на част от айтемите, засягащи моралната насоченост към себе си, тя също така е в съгласие с изследванията за връзките между просоциалното поведение и състраданието към себе си. Положителните зависимости с подскалата за лични стандарти на перфекционизма (която е “значима”) и подскалата за преследването на съвършенството (за която присъстват по-скоро “неясни” доказателства за положителна корелация, с оглед на данните и критерия, предпочетен от нас), биха могли да се отдадат на това, че моралният

автотелизъм е агентно ориентиран конструкт, свързан с целепологането и оказването на промяна в средата. Този аспект не присъства при подskalата за съсредоточаването в грешките, тъй като тя обхваща не толкова поставянето или преследването на цели чрез собствените действия, а по-скоро правенето на оценка или афективна реакция спрямо последиците от собствените действия. Нещо повече, подобно на отрицателната подскала на състраданието към себе си, подskalата за вторачването в грешките засяга конкретно отрицателната оценка или реакция в резултат на настъпилите грешки и в този смисъл едно основателно допускане, е, че моралният автотелизъм е вероятно да няма отношение към отсъствието на състрадание към себе си или отрицателната реакция на собствените грешки.

От друга страна, може да се каже, че резултатите по отношение на перфекционизма са в съответствие с концептуалните граници на моралния автотелизъм, доколкото високите стойности на моралния автотелизъм не се концептуализират като тъждествени на някаква форма на фанатизъм или наказваща пунктуалност, а формулировката на конструкта по-скоро стъпва върху възгледа за моралните решения и поведения като протичащи в сложен и многомерен свят, който предполага съобразяване и адаптиране на стратегиите или критериите на действие спрямо неговия идиосинкретичен характер – макар и не по начин, който се редуцира до разновидност на морален релативизъм или опортюнизъм. В подкрепа на това отчетените корелации подсказват, че моралният автотелизъм е вероятно да демонстрира диференциация между обхванатите в настоящия анализ аспекти на адаптивния перфекционизъм и неадаптивния перфекционизъм – постериорното разпределение на съсредоточаването в грешките (израз на неадаптивен перфекционизъм) е разположено предимно около нулата, а 95% плътностен интервал на преследването на съвършенството обхваща нулата (в българската извадка на Рашева подskalата демонстрира значими връзки и с двете форми на перфекционизма).

Не на последно място, разположението на постериорното разпределение на устойчивостта на стрес около нулата би могло да се разглежда като индикация, че моралният автотелизъм се диференцира от ангажираността с просоциални поведения, която демонстрира подобна зависимост като цяло.

2. Конструирание на скала за отношение към несъвършенството и промяната

В съответствие с обзора върху структурата на конструкта уаби-саби и хетерогенните му аспекти, в настоящата секция се представя опит за операционализация на отношението към несъвършенството и промяната според триадата на Корън, идентифицирана в глава 6, но и формулирането на айтеми, които застъпват конструкта в пет области – моралната, физическата, обвързаната с преодоляването на житейските трудности или травми, себеприемането (или оценяването на автентичността в междуличностен план), постигането на практическите цели (израстването в процеса на стремежа към лични постижения или себеактуализация) и отношението към несъвършенствата на света или човешката природа като цяло (онтологичен аспект).

Като водеща хипотеза може да се отпрати допускането, че формулираните в съответствие с тези категории айтеми ще позволят извеждането на положителен манифолд, пригоден за налагането на бифакторно решение, при което общият фактор ще демонстрира по-голяма обяснителна сила в сравнение с ефектите на груповите фактори.

2.0. Конвергентна и дивергентна валидност

Въз основа на теоретичния обзор от глава 6 се допуска, че скалата за отношението към несъвършенството и промяната (ОНП) ще демонстрира положителни връзки със скалата за състрадание към себе си, тъй като състрадателността към себе си като конструкт обхваща реакциите към собствените несъвършенства, провали и недостатъци – или тенденцията човек да ги приема и да се отнася към себе си по неосъдителен начин.

Очаква се ОНП да демонстрира отрицателна връзка с черти от маладаптивния перфекционизъм – дименсията за вторачване в грешките по-конкретно. Също така се предполага положителна корелация със скалата за устойчивост на стресиращи събития поради избягването на абсолютисткия начин на разсъждения или отиването в крайности в рамките на уаби-саби парадигмата.

2.1. Факторна структура на ОНП скалата върху обединената извадка

2.1.1. Експлораторен факторен анализ в IRT

Бифакторното решение показва приемливо съответствие с данните (изчислено чрез limited information C2): RMSEA=0.0576; SRMSR = 0.062; TLI = 0.96; CFI=0.972. За общия фактор g съответно емпиричната надеждност е: $g_{xx} = 0.842$, за S1 е: $g_{xx}=0.466$, докато за S2 $g_{xx}=0.509$

Всички айтеми показаха приемливи равнища на съответствие с модела (за изчислението на индексите бе използвана квази Монте Карло интеграция), като единствено за WS21 и WS24 показаха по-ниски р стойности.

Информационните криви на айтемите показаха информация по отношение на по-ниските равнища на латентния атрибут (θ_1), както и за по-високите равнища на отношението към несъвършенството и промяната.

2.2. Резултати по конвергентна и дивергентна валидност

По отношение на ОНП скалата присъстват “значими” резултати за връзката й с устойчивостта (и способността за съвземането от травмиращи или особено неблагоприятни събития), състраданието към себе си. При все това 95% плътностен интервал за връзката между ОНП и личните стандарти, както и вторачването е на ръба с нулата и е в съгласие с теоретично очакваното.

2.3. Обсъждане на резултатите

По отношение на първата хипотеза, резултатите като цяло са в съгласие с възможността за извеждането на обща дименсия, обхващаща разнородните аспекти на уаби-саби, застъпени в ОНП скалата, но същевременно и приноса на специфични фактори към скалата. При отсяването на айтемите в хода на поредицата от експлораторните факторни анализи, както и вследствие на конфирматорния, бяха съхранени айтеми, които съдържателно се припокриват с петте аспекта на уаби-саби, идентифицирани в глава 6. При все това айтемите, които останаха след последната селекция, позволиха извеждането на бифакторно решение с два фактора, обединяващо айтеми, съотносими към петте аспекта в себе си. Разбира се, това е донякъде очаквано, с оглед на обстоятелството, че

айтемите с оптимални психометрични характеристики застъпват по-скоро комбинация от петте аспекта във формулировките си или не съдържат стриктно разделение между тях. “Приемам хората такива, каквито са”, “Различните хора са красиви по свой собствен начин” или “Ценя несъвършенствата си” например, може да се интерпретират от различните изследвани лица както спрямо отношението към физическите характеристики, така и в зависимост от концептуалната дименсия на придържането към автентичността и приемането на личностните несъвършенства у себе си или другите. Във връзка с начините, по които айтемите биха могли да се съотнасят с втората категория на ОНП скалата, разбира се, може да се направи допълнителното уточнение напр. по линията на “несъвършенствата” в диспозиците към реагиране, които хората е вероятно да забележат в различните ситуации; или вероятността човек да показва от време на време несъвършенства в моралните стремежи от характера си, чието разпознаване понякога да бъде използвано потенциално като отправна точка за израстване – и следователно да се превърнат в повод да се “оцени” моралното несъвършенство. “Да си човек означава да грешиш” или “Човек е способен да се променя, докато е жив” може да се съотнесе както към аспекта, свързан с моралното развитие, така и с онзи за практическите стремежи и постижения в живота, но също така имат връзка с онтологичната основа на уаби-саби, засягаща неесенциалистките представи за човешката природа като процес, обуславящ се от взаимодействията с обкръжаващите явления.

От друга страна, изведената факторна структура в пилотната извадка може да се интерпретира съдържателно и по линията на триадата, идентифицирана от Корън (Koren, 1994) – несъвършенство, незавършеност и нетрайност. Айтемите, попадащи под първия групов фактор, изразяват като цяло отношението на изследваните лица към несъвършенствата на живота и потенциала за разпознаването на нещо положително в тях. Този аспект на конструкта обаче се диференцира допълнително според въпроса за приемането на собствената автентичност в междуличностен план или начините, по които човек реагира на проявите на автентичност от страна на другите.

Вторият групов фактор, от друга страна, включва айтемите, при които се застъпва чувствителност към несъвършената и изпълнена с идиосинкретизъм природа на живота, но в посоката на отношението към темпоралната му динамика, а именно с оглед на другите два аспекта на триадата – нетрайността и незавършеността, характерна за

човешката природа. Разбира се, това е вероятно спорно допускане за втория групов фактор, с оглед на изведените близки до нулата или дори отрицателните факторни тегла в обединената извадка при редица айтеми от втория групов фактор, засягащи основно “грешките”, които човек допуска в процеса на живота си. При все това тези айтеми демонстрират високи тегла по общия фактор на ОНП скалата, който като цяло обяснява по-голямата част от разликите по айтемите в нея.

По отношение на **конвергентната и дивергентната валидност**, наличието на положителна връзка между ОНП скалата и положителните аспекти на състраданието към себе е в съгласие със съдържателното сходство на двата конструкта. Положителната връзка със скалата за възстановяване от травматични събития или устойчивост спрямо житейските трудности предполага, че конструкцията на скалата демонстрира теоретично очакваните тенденции по отношение на тази характеристика, свързана с психичното здраве.

Следва да се отчете все пак, че доколкото ОНП скалата не предполага “отрицание” на стремежа към съвършенството като цяло, полагането на усилия за преодоляването на собствените грешки или придържането към високи лични стандарти в значимите за човек дейности, този конструкт няма еднозначно отношение спрямо многомерния перфекционизъм на концептуално равнище. Макар и корелациите с аспектите на перфекционизма да не показваха практическа значимост, постериорните им разпределения подсказват различната връзка на конструкта спрямо “здравословните” страни на перфекционизма (като задаването на високи лични стандарти и преследването на съвършенството) и характеристиките, спадащи към маладаптивния перфекционизъм (вторачване в грешките). Докато при “здравословните” характеристики постериорните разпределения са по-скоро около нулата, при вторачването в грешките разпределението е изместено в отрицателните стойности на корелацията, макар и на ръба с нулата.

3. Конструирание на скала за върхови преживявания (свързаност с природата)

Паралелният анализ на корелационната матрица на айтемите подсказва залагането на един фактор отвъд симулираните и повторно подбраните матрици.

Скалата съответно беше подложена на експлораторен IRT full-information факторен анализ с еднофакторно решение, включващ graded response модела на Samejima. Като цяло еднофакторният модел не демонстрира добро нагаждане към данните, доколкото $RMSEA = 0.137$, $SRMSR = 0.0782$, $TLI = 0.9124278$, $CFI = 0.9562139$. Нагаждането на отделните айтеми към еднофакторния модел като цяло също не беше високо.

Скалата като цяло демонстрира най-високо равнище на информация, по отношение на по-ниските стойности на латентната черта. От друга страна, по отношение на надеждността в скалата – доколкото IRT позволява изчисляването на условна надеждност, най-високите стойности в разпределението се намират около средата на θ , макар и очаквано с леко изместване в лява посока. Съответно за изследваните лица, намиращи се в близост до средата на латентната черта условната надеждност g_{xx} доближава 0.9

Обяснената дисперсия на единия фактор е 60,5%, а теглата на айтемите в рамките на еднофакторното решение бяха приемливи.

Скалата за духовна свързаност с природата показва значими връзки с моралния автотелизъм, отношението към несъвършенството и промяната и състраданието към себе си (0% от плътностния интервал се съдържат в ROPE), докато за останалите променливи доказателствата остават “неясни”.

3.1. Обсъждане на резултатите по конструирането на скалата за свързаност с природата

По отношение на факторната структура на скалата, макар и корелационната матрица на извадката да подсказва задаването на еднофакторно решение и отделните айтеми да демонстрираха като цяло приемливи факторни тегла при него, налагането на еднофакторния IRT модел не показва ясно съответствие с данните по отношение на индексите за нагаждането на модела.

Въпреки това по отношение на корелациите с останалите скали отчетената форма е като цяло в съгласие с теоретичната рамка. Както беше отбелязано в глава 5, редица изследвания съобщават за връзки между просоциалното поведение, себетрансценденцията и предпочитанията за прекарване на време сред природните контексти. За обяснението на

тези зависимости може да се изкажат разнообразни предположения, които не са взаимноизключващи се.

Връзката между свързаността с природата и моралния автотелизъм е например очаквана на теоретично равнище, с оглед на концептуализирането на моралния автотелизъм като стремеж, основаващ се на афективни предпоставки. Преживяването на положителни емоционални състояния, включващи вдъхновение от природата, биха могли да разширят параметрите на моралното действие в творчески план – експериментирането с нови идеи за инициативи например или откритостта към разширяването на обхвата на собствените действия, в съответствие с теорията за разширяването, разгледана в глава 5.

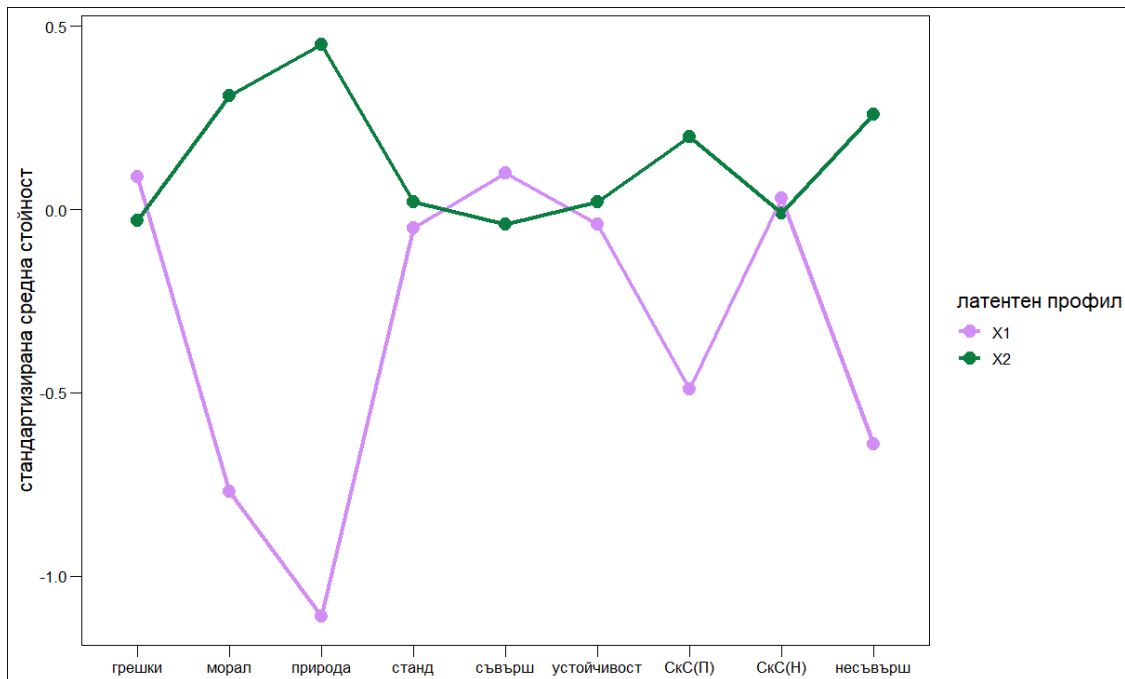
От друга страна, тази тенденция може да бъде интерпретирана и по линията, че преживяванията на свързаност с природата или съдържащи някакви духовни и онтологични конотации, е вероятно да окажат въздействие върху моралните стремежи в проактивна посока, доколкото те са в състояние да разширят границите на значимите социални групи за човек или да насърчат по-дълбокото осмисляне на естеството на разделенията между себе си и другите, параметрите на собствения “аз” и неговите ограничения. Това последно обяснение е също в съгласие с теорията на разширяването – доколкото положителните преживявания е вероятно да окажат въздействие не само върху многообразието на потенциалните морални поведения или каузи, с които хората се захващат, но и в посоката на по-творчески подход спрямо осмислянето на собствената роля и идентичност сами по себе си.

Положителната връзка с ОНП скалата може да се обясни на съдържателно равнище, с оглед на тенденцията към преживяването на духовна насоченост или тенденцията към размисли в онтологична посока (т.е. касаеща същността на собствената роля в света или начините, по които функционира светът), която се застъпва във формулировките и на двата конструкта. От друга страна обаче не бяха отчетени зависимости спрямо устойчивостта или дименсиите на перфекционизма.

4. Латентен профилен анализ на пилотната извадка.

Бейсовият информационен критерий подсказва модел с две VVE групи (елипсоидни, еднаква ориентация). Съответно моделът изведе два клъстера с размери $n_1=81$, $n_2=219$.

Фигура 2. Резултати по модела за латентни профили с общия брой точки по различните скали в пилотната извадка, изведени въз основа на съпоставки на ВІС критерия за решения с различни компоненти.

В съгласие с тенденциите, отчетени в корелациите, при gaussian finite mixture модела следва да се спомене, че докато и двете изведени групи показват сходни равнища по измеренията на перфекционизма или тенденцията към възстановяване от травмиращи събития, в едната група от изследваните лица се наблюдава по-ниска морална насоченост в съчетание със слабо изразени преживявания на свързаност с природата, но също така по-ниско състрадание към себе си за дименсията, която обхваща състраданието към себе си в положителните му аспекти, и също така по-слабо изразена нагласа тип ОНП, а съответно откритост към несъвършенствата в живота като възможност за израстване.

II. Анализи в рамките на основната извадка

0. Характеристики на основната извадка и процедура по събирането на данните

Събирането на данни бе проведено през м. април 2025 г., като за целта бе създаден онлайн въпросник чрез платформата PsyToolkit.

От общо 324 души, които са попълнили въпросника, 312 имат попълнени демографски данни без липсваща стойност. От тях 86 са мъже и 226 жени. Най-много изследвани лица съобщават за наличието магистърска степен ($n = 103$), следвани от средно образование ($n = 100$), бакалавърска степен ($n = 81$), докторска степен ($n = 19$) и основно образование ($n = 9$). Впоследствие за целите на регресионния модел и факторните анализи извадката беше редуцирана до 258 участници без липсващи стойности. При все това, с оглед на големия брой липсващи стойности и разпределението им в рамките на айтемите от целия въпросник, се взе решение при срещането на проблеми с конвергентността на алгоритмите за естимация на моделите в изцяло редуцираната извадка, анализите да бъдат повторени върху части от извадката, които са без липсващи стойности, но само за айтемите от всяка отделна скала.

1. Факторна структура на скалата за морална насоченост

В допълнение към 11-те айтема, които бяха селектирани в пилотната извадка, бяха прибавени ревизирани варианти на още 4 айтема, чиито предишни формулировки не показваха добри психометрични свойства в пилотната извадка. Поради тези причини беше проведен експлораторен бифакторен анализ.

Паралелният анализ подсказва задаването на 3 фактора, като се наблюдава остър спад в обяснителната сила след първия. Съответно бе зададен експлораторен бифакторен модел с три специфични фактора отвъд общия (извеждане на бифакторното решение с подхода Шмид-Лаймън). $RSMR = 0.04$. Надеждността на общия фактор се оказа: $\omega_H = 0.72$, докато $\omega_T = 0.94$. ECV на общия фактор = 0.6

Обсъждане на резултатите по факторния модел

В съгласие с предишното проучване експлораторният анализ диференцира присъствието на групови фактори, които може да се приеме, че групират айтемите от скалата според 1) моралната насоченост, засягаща добротворчеството и проактивността, 2) аспектите, обвързани с присъствието на конфронтация и отстояване на собствените решения (морален кураж) и 3) ориентирания към себе си. В противовес на структурата от предната извадка обаче се наблюдават и някои съществени различия, които биха могли да имат интерпретативна стойност, отчитайки все пак вероятността и резултатите ни да

произтичат просто от артефакти, свързани със случайните флукуации върху зависимостите в извадката ни. Част от айтемите се прехвърлиха в различни групови фактори спрямо първоначалните в пилотната извадка. Айтемът “Опитвам се да върша добро независимо от външните трудности или пречки, които това може да ми създаде” например се осмисля от изследваните лица в основната извадка в значително по-голяма степен във фактора на моралния кураж, отколкото в добротворчеството. Това е допустимо с оглед на обстоятелството, че формулировката му включва възможността за разпознаване на тенденцията към добротворчество, но и притежава конфронтативен аспект или преодоляване на външните пречки. “Да постъпиш като добър човек е достатъчна награда само по себе си” се прехвърля от моралния кураж при пилотната извадка към добротворчеството тук – или проактивните аспекти на моралното действие. “Стремя се да балансирам личните си интереси с правата на другите” и “Защитавам правото си на добър живот независимо от трудностите, които срещам по пътя си” (този айтем частично) се прехвърлят към добротворчеството в допълнение към нововъведения “Човек е преди всичко цел, а не средство за използване от другите” (който е лека перифраза на категорическия императив на Кант), което предполага, че в тази извадка добротворчеството е вероятно да се осмисля като включващо и проактивната насоченост към утвърждаването на собственото процъфтяване освен усилията, ориентирани към значимите социални групи или света като цяло. В груповия фактор от предишната извадка не присъства такова допускане. Тези размествания и произтичащите от тях съчетания между ориентирани към себе си и ориентирани към другите страни на моралната насоченост обаче позволяват и някои допълнителни нюанси в интерпретирането на третия фактор. Той засяга в по-голяма степен, отколкото първия влагането на усилия за себеразвитието, грижата и обичта към себе си, т.е. той съдържа по-специфичен ангажимент към собствената житейска траектория, отколкото просто отчитането на взаимодействията между собствените интереси и правата на другите или защитаването на собственото право на добър живот.

Въпреки отчетените различия при груповите фактори, все пак с оглед на стойността на йерархичната омега, може да се приеме, че скалата клони по-скоро към едномерност, макар и специфичните фактори да оказват също известен принос.

2. Структура на скалата за отношението към несъвършенството и промяната

Поради решението да се добавят към въпросника по основното изследване ревизирани варианти на 3 айтема, които бяха отстранени при анализите в пилотната извадка, се приложи експлораторен факторен анализ вместо конфирматорен.

Паралелният анализ подсказа залагането на еднофакторен модел. Съответно беше изпробвано както еднофакторно решение, така и бифакторно с 2 и 3 специфични фактора. Един от айтемите, които бяха добавени след последната редакция на скалата, показва слабо факторно тегло в рамките на различните факторни решения както по отношение на общия фактор, така и за груповите фактори и се взе решение да бъде отстранен от анализа.

Експлораторният бифакторен модел с два специфични фактора и един общ показва приемливо съответствие с данните, равнище на обяснена обща дисперсия и вътрешна консистентност. $RMSR = 0.06$; $ECV = 0.74$; $\omega_H = 0.74$; $\omega_T = 0.93$, макар че $RMSEA = 0.116$.

Обсъждане

В сравнение с онези в пилотната извадка, двата групови фактора, получени тук, имат значително по-различен състав. Докато в пилотната извадка например айтеми 5,7,9,10,11,14,15 формират първия фактор, при тази извадка те се разделят между двата фактора, докато други айтеми показват по-високи факторни тегла по груповия си фактор.

В съдържателен план първият групов фактор може да се интерпретира като нагласа към несъвършенството и промяната, която нагласа застъпва в себе си до голяма степен въпроса за израстването. Или по-скоро промяната, която настъпва в контекста на действената ориентация в живота – допускането на грешки, преходността на живота, появата и възползването от различни възможности.

Във втория фактор, който също застъпва айтеми за отношението към промяната в контекста на несъвършенствата на заобикалящата действителност, се откроява, от друга страна, по-пасивно отношение към промяната – не толкова разновидността, свързана с предприемането на действия или разпознаването на възможности за себеактуализация, а по-скоро отношението към промяната в по-общ план.

Колкото и да са различни двата фактора по състав между пилотната и основната извадка, се наблюдават и някои припокривания в части от айтемите, които вървят заедно и при двете извадки. Има вероятност тези резултати да съответстват на случайни

флуктуации в извадките ни или емпирични артефакти, но и в двете извадки се утвърждава преобладаващият принос на общия фактор върху айтемите от скалата, както и положителните взаимовръзки между различните аспекти на уаби-саби, идентифицирани в концептуален план.

3. Изследване върху личностни и социални фактори на моралния автотелизъм

Това изследване си поставя за цел да провери в срезов аспект потенциалните отношения между редица предиктори на моралната насоченост в поведенията, изведени въз основа на обсъждането в теоретичната част от настоящата работа – и по-конкретно в глава 5 от нея. За някои от предикторите следва да се отчете, че не присъства точен теоретичен аналог с моралната насоченост, доколкото тя спада към качествено различна категория от просоциалното поведение. При все това доколкото просоциалната насоченост в поведението не влиза в противоречие с определени страни на моралната насоченост или би могла да послужи за движеща основа, в тази секция променливи от глава 5 се използват като отправна точка за тестването на емпиричен модел.

3.1. Хипотези

- Смесовата рамка има положителна зависимост с моралния автотелизъм.
- Междulichностната враждебност и цинизмът имат отрицателна връзка с моралния автотелизъм.
- ОНП скалата има положителна връзка с моралния автотелизъм – поради това, че високата застъпеност на морален автотелизъм не се отъждествява концептуално с наличието на морален фанатизъм и конструктът се основава на идеята за морален стремеж в контекста на практическите ограничения и несъвършенства на действителността (подобно на деонтологичния плурализъм на Рос, обсъден в глава 1).
- Положителни връзки на моралния автотелизъм със свободната воля, социо-икономическото благополучие и субективното здраве. Очаква се, че възприетите

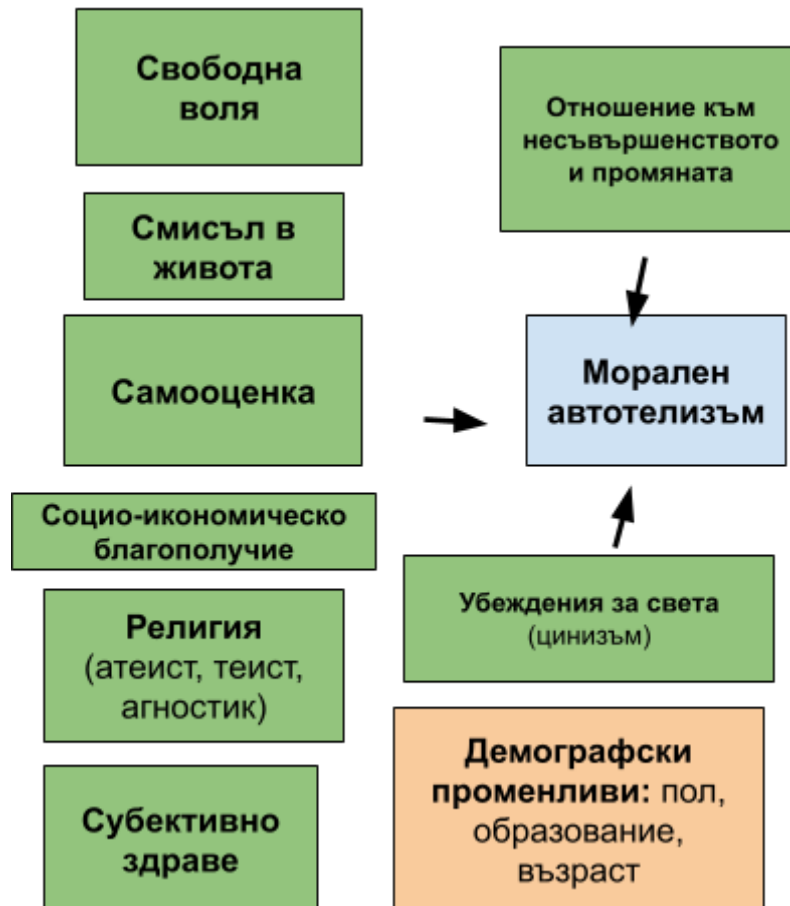
възможности за личен избор и действие ще демонстрират положителна връзка с моралната ангажираност. С други думи, ангажирането с екзистенциални каузи, насочени към собственото развитие или това на другите, е вероятно да зависи от разбиранията за собствените избори и действия – или възможностите, с които човек разполага в здравословен или материален план.

– Аспектите на моралната насоченост, свързани с отношението към себе си и към другите, ще демонстрират положителна зависимост, въз основа на резултатите в пилотната извадка.

– Зависимост между харесването на себе си и представата за собствената компетентност (като аспекти на самооценката) с двата аспекта на моралния автотелизъм, засягащи ангажирането със себе си и с другите.

Изложените хипотези са схематично представени в емпиричния модел (фигура 3).

Фигура 3. Емпиричен модел на изследването

3.2. Използвани инструменти

Тази секция съдържа психометричните характеристики, получени в рамките на основната извадка по всички адаптирани за целите на настоящото изследване или преведени преди него скали.

3.2.1. Свободна воля (с модификации върху подskalата от Free Will Inventory, 2014)

В пълния си вариант Въпросникът за изследване на свободната воля (Nadelhoffer et al., 2014) включва три подскали, измерващи свободната воля в допълнение на онтологичните разбирания на изследваните лица по дименсиите “детерминизъм” и “дуализъм / антиредукционизъм”. За целите на настоящото проучване след обсъждане и доколкото факторната структура на Наделхофер и колеги е в съгласие с допускането за ортогонални на практика фактори, се взе решение онтологичните подскали на Наделхофер и колеги да не бъдат използвани и да се използва единствено подskalата за свободната воля. В рамките на техния анализ подskalата за свободната воля показва вътрешна консистентност: $\alpha = 0.803$.

При все това следва да се отчете, че използваната от нас разновидност на подskalата представлява превод с модификации, с оглед на практическите аспекти в преживяването на свободната воля. Паралелният анализ подсказва задаването на 1 фактор в експлораторния факторен модел. Еднофакторното решение показва добро съответствие с данните: CFI = 0.997; TLI = 0.995; SRMR = 0.035; RMSEA = 0.057. Вътрешната консистентност е $\omega = 0.805$.

3.2.2. Субективно здраве

Скалата за субективно здраве представлява списък от 8 айтема, измерващи честотата на различни психични и соматични оплаквания. Тя е формулирана в рамките на проучванията върху HBSC въпросника на СЗО, засягащ здравните поведения при децата в училище. В рамките на извадката на Хагкуист и Андрих с деца между 5 и 9-годишна възраст, скалата демонстрира вътрешна консистентност $\alpha=0.797$ за пълния набор от айтеми (Hagquist & Andrich, 2004). При все това въз основата на Раш модела, който

налагат върху извадката си, те стигат до извода, че 3 от айтемите е вероятно да не демонстрират удовлетворително разграничение между изследваните лица с различна степен на оплакванията. Категориите на айтемите са: “Почти всеки ден”, “Повече от веднъж седмично”, “Около един път седмично”, “Около един път месечно”, “Рядко или никога”.

В рамките на нашата извадка, паралелният анализ подсказва задаването на 1 фактор в експлораторния модел. Еднофакторното експлораторно решение показва приемливо съответствие с данните: CFI = 0.99; TLI = 0.986; RMSEA = 0.077; SRMR = 0.069. Вътрешната консистентност е: $\omega = 0.84$.

3.2.3. Самооценка – двуфакторен модел на Тафароди и Суон

Доколкото глобалната самооценка може да се разглежда като израз на оценъчни процеси, скалата на Тафароди и Суон (Tafarodi & Swann Jr., 1995) я операционализира в контекста на теоретично обусловеното разграничение между инструменталната и вътрешната ценност на хората и обектите. Инструменталните аспекти на самооценката съответстват на айтемите, засягащи представата за собствената компетентност – и онова, за което човек може да бъде полезен на останалите. От друга страна, вътрешната ценност обхваща айтемите, насочени към измерването на харесването на себе си.

В рамките на извадките им са получени данни, които са като цяло в по-голямо съгласие със застъпеността на тази двуфакторна структура зад самооценката, отколкото други теоретично обосновани потенциални структури.

Скалата е съставена от 16 айтема, като съобщената вътрешна консистентност за мъжете и жените в анализа на Тафароди и Суон надхвърлят $\alpha > 0.8$ за фактора, засягащ собствената компетентност. Факторът на харесването на себе си демонстрира $\alpha = 0.9$ при двата пола.

След премахване на непълните данни, в извадката по настоящото изследване, се установи най-добро съответствие на конфирматорния факторен модел, разделящ утвърдително формулираните айтеми от реверсивните в рамките на бифакторна структура с общ фактор. Спрямо бифакторната структура бяха съпоставени факторна структура, разделяща скалата на неортогоналните фактори себехаресване и компетентност, както и факторна структура с неортогонални фактори за утвърдителните и реверсивните айтеми,

но без наличието на общ фактор. Бифакторната структура показва: CFI = 0.997; TLI = 0.996; RMSEA = 0.035; SRMR = 0.048. Тъй като ω на общия фактор = 0.725, се взе да се използва общият резултат по скалата в емпиричния модел.

3.2.4. Скала за смисъл в живота

Скалата за многомерен смисъл в живота на Джордж и Парк (George & Park, 2016) включва 15 айтема, разделящи смисъла в живота на три фактора – “кохерентност”, “цел” и “значимост”.

От друга страна, в рамките на експлораторната българска извадка на Гърков и Зиновиева (Garkov & Zinovieva, 2024), скалата на Джордж и Парк демонстрира като цяло приемливо съответствие с присъствието на бифакторна структура, съдържаща два специфични фактора: $\omega_H = 0,7$; $\omega_T = 0.96$; ECV = 0,63; SRMR = 0,05.

Настоящата извадка показва приемливо съответствие с конфирматорен факторен модел, налагащ структурата на Джордж и Парк. Изведените фактори обаче демонстрираха високи корелации помежду си и слаба дискриминативна валидност: значимост и цел $\rho = 0.835$; значимост и разбиране $\rho = 0.918$; разбиране и цел $\rho = 0.877$. CFI = 0.999; TLI - 0.999; RMSEA = 0.024; SRMR = 0.044. ω (значимост) = 0.87; ω (цел) = 0.91; ω (разбиране) = 0.83.

3.2.5. Скала за социо-икономическо благополучие

Скалата е съставена от 6 айтема, които обхващат преценките относно степента, в която хората се справят с финансовите предизвикателства или разполагат с материални възможности, които удовлетворяват личните им предпочитания за различни услуги или потребности.

Паралелният анализ подсказва задаването на 1 фактор. Експлораторният анализ показва приемливо съответствие с данните за еднофакторно решение: CFI = 0.998; TLI = 0.997; RMSEA = 0.052; SRMR = 0.037. Вътрешната консистентност е: $\omega = 0.878$.

3.2.6. Скала за цинизъм

Скалата се основава на подскалата Кук-Медли от ММРІ и измерва циничното недоверие и враждебност в рамките на еднофакторно решение (Wong et al., 2013).

Паралелният анализ подсказва задаването на 1 фактор в експлораторния модел. Експлораторният анализ показва приемливо съответствие с данните: CFI = 0.988; TLI = 0.984; RMSEA = 0.089; SRMR = 0.057. Вътрешната консистентност е: $\omega = 0.86$.

3.3. Резултати по емпиричния модел

Предварителният преглед на взаимовръзките между независимите променливи не отчете присъствие на колинеарност.

За да се проверят връзките на променливите с моралната насоченост бе направена робъстна бейсова регресия с t-разпределение на Стюдънт, като за целта бе използван Хамилтъновият Монте-Карло алгоритъм в рамките на библиотеката *brms* в R. “Значимостта” на резултатите бе определена чрез 95 % интервали на най-високата плътност и изчисляването на пропорцията от интервалите, попадаща в региони на практическата еквивалентност. Като ROPE интервал съответно бе предпочетен $\beta = \pm 0.1$. За предварителни разпределения на стандартизираните коефициенти в регресията бе предпочетено Гаусово разпределение около нулата и стандартно отклонение от 0.4. Демографските променливи с повече от 2 категории бяха прекодирани в *dummy variables*, за да бъдат включени в модела.

След отстраняването на променливите, чиито 95% плътностни интервали обхващат нулата, постериорното разпределение за обяснителната сила на модела показва за loo-adjusted $R^2 = 0.42$ (средна стойност); 95 % HDI [0.33, 0.51] за ефектите на самооценката, смисъла в живота, отношението към несъвършенството и промяната, свободната воля и възрастта.

При проведения регесионен анализ, по отношение на 95% интервали на най-високата плътност на изведените постериорни разпределения, ефектите на свободната воля, самооценката, смисъла в живота, нагласата към несъвършенството и възрастта върху моралната насоченост са в подкрепа на присъствието на положителна зависимост. Субективното здраве демонстрира отрицателна зависимост, но 95% плътностен интервал

пресича нулата, което предполага, че не присъстват ясни доказателства срещу или в подкрепа на нулевата хипотеза, с оглед на данните. Образованието и религиозността не показва значим принос. От друга страна, докато плътностните интервали на смисъла в живота, самооценката и възрастта изключват нулата, те са сравнително близо до нея, което предполага, че доказателствата в подкрепа на хипотезата за положителна зависимост с моралната насоченост притежават по-скоро слаба практическа значимост. Налагането на ROPE интервал за нулева хипотеза от $\beta = \pm 0.1$ например води до извода, че присъстват неясни доказателства за отхвърлянето или приемането на алтернативната хипотеза, с оглед на данните.

Според размера на средната стойност на стандартизирания си регресионен коефициент за моралната насоченост изглежда, че ОНП скалата бива следвана от вярата в свободната воля. След нея е скалата за смисъл в живота и скалата за самооценката като най-силно застъпени предиктори.

3.4. Обсъждане на резултатите

Относно приноса на смисъла в живота към моралната насоченост следва да се отчете, че въпреки по-високото съответствие на корелационната матрица на скалата за смисъла в живота с бифакторна структура, отколкото трифакторната структура на Джордж и Парк (“цел”, “разбиране” и “значимост”), резултатите ни са в съгласие с изследванията върху морала като смислово и онтологично натоварен конструктор. Както в рамките на философската, така и в емпиричната литература моралното действие се разглежда като тясно свързано с онтологичните съображения и начините, по които хората разбират мястото си в голямата рамка на нещата. Доколкото например образът на света се преживява като кохерентен и разбираем, от една страна, а от друга оставя пространство за задаването на цели или осмислянето на значимостта на собствения живот (напр. от гледна точка на възможността да се “остави отпечатък”, който надхвърля непосредствената среда или историческо време на човек), това дава предпоставки за ангажирането с по-дългосрочни морални стремежи, свързани със собственото процъфтяване или посвещаването на каузи, които надхвърлят ограниченията на непосредствената обстановка (т.нар. себетрансценденция в парадигмата за битийните хетеростатични потребности на Маслоу). Същевременно редица анализи разглеждат смисъла в живота като буфер срещу

трудностите или препятствията, с които хората може да се сблъскват в екзистенциален план, но и като източник на себерегулация, предоставящ основа за предприемането на целево ориентирано поведение – подобни аспекти имат пряко отношение към отстояването на моралните стремежи и напредъка в тях. Но доколкото данните ни не са експериментални, не би могла да се отхвърли и обратната посока на действие – ангажираността с морални действия и стремежи да оказва въздействие върху смисловата рамка, която хората утвърждават в живота си. В практически план подобни зависимости биха могли да се осмислят например в контекста на теорията за себедетерминацията, доколкото изследвания подсказват, че ангажирането с дейности, които утвърждават потребностите от автономия, компетентност и свързаност с другите е вероятно да насърчат смисъла в живота. Присъствието на морален стремеж и упражняването на добродетелите развива индивидуалния капацитет за удовлетворяването на трите типа потребности. В известен смисъл преживяването на автономия, компетентност и свързаност с другите се явяват необходими условия за наличието на дадено морално действие – напр. по отношение на въпроса за преплитането между аспектите на агентността (или грижата към личния интерес и процъфтяване) и комуналността (оказването на принос или грижата за общото благо и процъфтяване) в наративите на морални образци, установени в западни култури. По-конкретно отстояването на моралния стремеж предполага преживяването на възможност или разполагането с лични ресурси и умения, позволяващи привеждането му в действителност; следването на собствени правила (auto-nomos) или преживяването на доброволен и свободен избор; осмислянето на начините по които собственото действие (или морален стремеж) се съотнася с живота на другите – дали ги засяга по определен начин неблагоприятно, или утвърждава тяхното достойнство и благополучие.

Положителният ефект на вярата в свободната воля върху моралната насоченост е в съответствие с очакваното въз основа на експерименталните и основаващите се на наблюдения изследвания в емпиричната литература. Доколкото един характерен белег на моралната насоченост се изразява именно в преживяването на свобода на избора и самоопределението, утвърждаването на вярата в свободната воля би могло да подкрепи самоконтрола и осмислянето на параметрите на ситуацията, свързани с възможностите за действие, в по-обширен план. Вярата в свободната воля има също така отношение към

преодоляването на външните ограничения към моралното действие или съхраняването на стремежа в подобен контекст. От друга страна, докато в емпиричната литература множество проучвания изследват свободната воля в контекста на застрашаването ѝ и съответстващото ангажиране с антисоциални или потенциално неморални поведения (разд. 3.4. от Част I), резултатите ни са в съгласие с възможността утвърждаването на вярата в свободната воля да доведе до проактивна морална ангажираност в житейски план. Например изразяваща се в прояви на добротворчество, склонност към морален кураж или ангажиране с моралното действие по начини, които утвърждават преживяването на вътрешно удовлетворение или които допринасят за воденето на по-щастлив живот (моралът като източник на вътрешно удовлетворение).

По отношение на самооценката, доколкото постериорното разпределение на самооценката би могло да се интерпретира като значимо, това предполага, че моралната ангажираност зависи не само от възприетите възможности за правене на личен избор или представи за свобода на действието, но също така от инструменталната ценност и вътрешната ценност, която хората виждат в себе си. Убежденията за собствената компетентност, ефикасност и потенциал за оказването на ценен принос към обществото чрез осланието на собствените умения изпълнява значима роля по отношение на ангажирането с екзистенциални проекти – като например посвещаването на доброволчески каузи, организирането на различни форми на съпротива срещу възприети несправедливости или проявата на солидарност и взаимопомощ спрямо уязвимите членове на дадена общност. Моралната ангажираност все пак изисква до голяма степен развитието на практически умения за справянето с предизвикателствата и улавянето на възможностите в средата. Тъй като самооценката засяга глобални и относително стабилни във времето тенденции, убежденията за собствената стойност и компетентността имат отношение към личните ресурси, които би могло да бъдат натрупани с времето чрез взаимодействията със средата или вложени в грижата към собственото процъфтяване и себеобогатяване.

В рамките на настоящото изследване положителната връзка на скалата за отношението към несъвършенството и промяната с моралната насоченост е в съгласие с резултатите, получени при експлораторната извадка, доколкото конструктът уаби-саби засяга осмислянето на несъвършенствата или трудностите в практически план при

моралното действие като отправна точка за собственото израстване или излагането на житейски опит, надхвърлящ ограниченията на приетото до даден момент.

Според теоретичната рамка се очакваше цинизмът да демонстрира значима връзка с моралната насоченост. При все това постериорното разпределение на цинизма обхваща региона около нулата, което предполага отсъствие на зависимост – макар и доказателствата за приемането на нулевата хипотеза да са по-скоро неясни, с оглед на данните и заложения ROPE. Отсъствието на зависимост в този случай е възможно да произтича от наличието на хетерогенност в начините по които се реагира на междуличностната среда. Циничният светоглед би могъл да окаже демотивираща роля при някои изследвани лица относно ангажирането с морални стремежи. Наличието на враждебна междуличностна среда обаче е също възможно да стимулира моралната ангажираност, доколкото е вероятно да се осмисли като изразяваща дефицит на морална ангажираност, който застъпва потребността от моралното действие.

Ефектът на възрастта върху моралната насоченост може да се интерпретира в съгласие с емпиричната литература върху социалния часовник и етапите на психосоциалното развитие, в които хората прогресират в зависимост от изискванията и възможностите на социокултурната синкретика, в която се намират.

В рамките на съвременните индустриализирани и светски общества напредъкът във възрастта се свързва до голяма степен с увеличаване на пространството за самоопределение и автономия (или следването на собствени правила) в процеса на изграждането и развиването на собствените ресурси, умения и качества, както и според осъществяването на приноси към значимите социални групи. Според Е. Ериксън, например, основният конфликт, който характеризира прехода към зрялата възраст, засяга генеративността срещу стагнацията. Генеративността засяга склонността и практическата възможност да се полагат усилия за оставянето на “отпечатък” в обществото, оказването на подкрепа за процъфтяването на бъдещите поколения или по отношение на изграждането на собствено семейство. В противовес на нея, стагнацията настъпва при срещането на затруднения за оказването на значими приноси към обществото или при участието в обществените процеси – и съответно е пряко свързана с кризата на средната възраст. В този смисъл положителната зависимост между възрастта и моралната насоченост може да се интерпретира частично според разрешаването на конфликта между

стагнацията и генеративността при някои от изследваните лица. Макар и скромна, отчетената зависимост е до голяма степен и в съгласие с изследванията върху генеративността на моралните образци, обсъдени в глава 4.

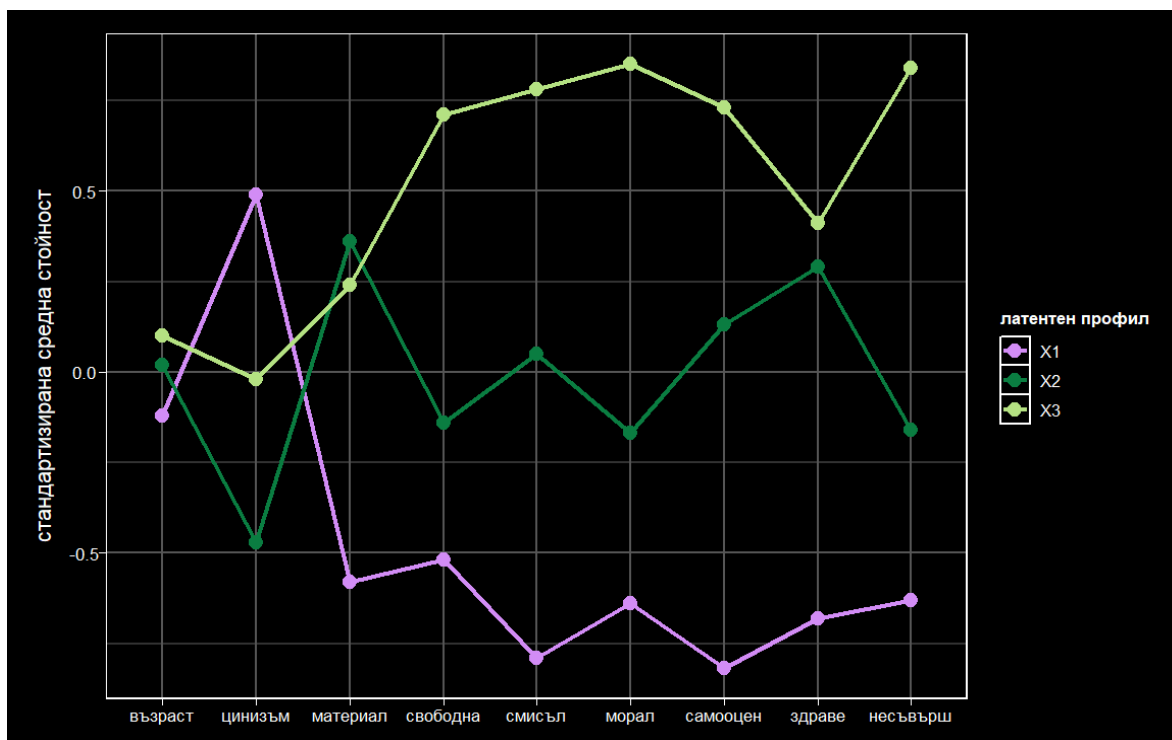
4. Резултати по модел с латентни профили

С целта да се проверят потенциалните тенденции, които може да присъстват в подгрупите на изследваните лица, в допълнение към линейната регресия, беше наложен Gaussian finite mixture модел чрез Expectation-maximization алгоритъма в mclust библиотеката върху стандартизираните променливи (морална насоченост, смисъл в живота, свободна воля, цинизъм, самооценка, нагласа към несъвършенството, материално благополучие, субективно здраве и възраст)..

За да се определи броят на компонентите, които да се заложат в модела, бяха сравнени стойностите на бейсовия информационен критерий (BIC) при задаването на решения с различни разпределения, форми, обем и ориентация на клъстерите. Съответно оптимална стойност на BIC бе отчетена при VVI разновидност (diagonal, varying volume and shape) за клъстерите в модела и залагането на 3 компонента. Това решение разделя изследваните лица съответно на три групи с различни тенденции в променливите, съставени от $n_1 = 92$, $n_2 = 82$, $n_3 = 84$ изследвани лица.

Диаграма на агрегатните тенденции в изведените клъстери:

Фигура 4

4.1. Обсъждане на резултатите по модел с латентни профили

В противовес на резултатите от линейната регресия, gaussian finite mixture моделът подсказва някои по-нюансирани тенденции, които биха могли да се изведат за определени части от извадката. Бяха установени три клъстера.

В първия клъстер (X1) се наблюдават по-силно изразени в агрегатен план стойности на цинизъм, които кореспондират на по-слабо застъпена морална насоченост в поведенията. Струва си да се отчете, че тези изследвани лица имат по-ниски равнища на смисъл в живота, материално благополучие, вяра в свободната воля, с която разполагат в практически аспект, по-слабо изразена самооценка, по-ниско субективно здраве и съобщават за по-малко положително отношение към несъвършенствата, с които се сблъскват в екзистенциален план, или респективно са по-малко склонни да разглеждат трудностите в живота си като възможности за израстване.

При втория клъстер (X2) присъстват умерена и леко клоняща към под средната морална насоченост в поведенията, която се наблюдава в контекста на по-високи стойности на материално благополучие, самооценка и субективно здраве, от една страна, и по-ниски нива на цинизъм, умерени равнища на вярата в свободната воля, както и умерени равнища на нагласа към съвършенството и смисъла в живота.

Третият клъстер (X3) съответства на такъв тип ориентация, при който е налице относително умерено равнище на цинизъм, но силно изразена морална насоченост, в контекста на по-високо материално благополучие, особено добре утвърдено присъствие на вярата в свободната воля, смисъла в живота, самооценката, субективното здраве и нагласата към несъвършенството. И при трите клъстера възрастта остава сравнително близо до средата.

Трите клъстера, които се разграничават в рамките на решението, са като цяло в съгласие с теоретично очакваното. Докато например при линейната регресия постериорното разпределение на ефекта на цинизма, субективното здраве и материалното благополучие обхваща нулата и предоставя неясни доказателства за нулевата или алтернативната хипотеза (с оглед на данните), компонентите на гаусовия finite mixture модел изведоха тенденции в съответствие с допусканията на теоретичната рамка, описана в част 2 (6 глава), както и модела от част 3. Относно самооценката, субективното здраве и материалното благополучие по-конкретно е налице тенденция, която може да се допусне,

че кореспондира донякъде на възприетата възможност за упражняване на контрол върху собствените действия като тип променлива от концептуалния модел в част 2 и имаща връзка с параметрите на агентността, които се проявяват в личния опит. Субективното здраве касае все пак възприеманите ограничения на собственото тяло, докато материалното благополучие се отнася до практическите измерения на социо-икономическата ситуация на хората, които имат пряко значение за спецификата на моралните действия и начинания – било в проактивна и творческа насока, свързани с отстояването на определени принципи и разбирания или в афективен план. Тези тенденции се наблюдават очаквано в комбинация с по-високи или съответно по-ниски стойности на самооценката и вярата в свободната воля, доколкото те допринасят към организацията и влагането в практически действия на възприетите физиологични и материални ресурси, но също така към самоопределението в екзистенциален план и съдържанията на възприемания аз-образ.

Тенденциите при цинизма, смисъла в живота и нагласата към несъвършенството същевременно са в съгласие с дискусията върху значимостта на “описателните” и “предписателните” променливи от концептуалния модел при осмислянето на посоката на моралните стремежи (т.е. образът на света като изпълняващ регулативна роля в придържането към моралните стремежи).

Ограничения на изследването

По отношение на ограниченията, присъстващи в настоящото изследване, следва да се отчете на първо време размерът на извадките – например по отношение на разделянето на пилотната извадка на две, както и възможността подобни зависимости да отразяват едни или други емпирични артефакти, свързани например със социалната желателност при отговарянето или наличието на определени уклони при респондентите, които са склонни да попълнят доброволно и искрено подобен въпросник (за разлика от тези, които например биха отказали по-скоро да попълнят). Настоящата работа не адресира също така въпроса за потенциалните социокултурни взаимодействия, които биха могли да се проявят по отношение на структурата на конструктите под въпрос или в посоката на зависимостите и изведените клъстери зад типовете патърни на отговаряне. Освен това доколкото емпиричният подход притежава срезен характер, остава отворен въпросът за

потенциалните форми на застъпването на изведените структури и зависимости във времето.

Значимост на резултатите и приноси, свързани с изследваната проблематика

Дисертацията застъпва подход към концептуализацията и операционализацията на моралното поведение като черта на характера, която изразява сложни и дългосрочни стремежи за начина на живот и е тясно свързана със смисловата рамка.

Докато има множество изследвания и анализи в емпиричната литература върху “светлото множество” от чертите на личността и характера, те адресират проактивните поведения предимно според насочеността към другите хора – напр. с оглед на конструкти, свързани с оказването на помощ на другите, вярата в човечеството (Lukić, P., & Živanović, 2021; Ramos-Vera et al., 2023) или показването на морален кураж при защитата на техните права (Osswald & Streicher, 2012). Себеориентираните аспекти, от друга страна, остават по-слабо адресирани. В морален план такива биха могли да бъдат стремежите и ценностите, свързани с грижата към себе си, обичта към себе си, отнасянето към себе си преди всичко като автотелична цел, отколкото като средство, служещо за целите на другите; или отстояването на правото на добър живот и себеразвитие (евдемония) – независимо от външните трудности, които човек среща по пътя си.

Доколкото разграничаването на морален дълг, свързан с грижата към себе си или самоуважението, е утвърден аспект от етическата литература и фигурира в редица концептуални рамки (Muñoz, 2024) (сред които и втората формулировка на кантианския категорически императив), пренебрегването на тази страна на човешкото функциониране подсказва значително ограничение в голяма част от емпиричната литература върху моралните поведения. В този смисъл въвеждането на моралната насоченост към себе си като основен елемент от конструкта на моралния автотелизъм допринася към изследванията върху здравословното отстояване на личния интерес и обичта към себе си (Weiß et al., 2022; Henschke, & Sedlmeier, 2023), както и към емпиричната литература за начините по които двата типа насоченост се съгласуват помежду си.

От друга страна, настоящата работа обсъжда емпирични данни, засягащи увеличаващата се литература по темата за върховите преживявания, свързаността с природата – и начините, по които този тип преживявания биха могли да повлияят моралното развитие или проактивността в поведението. В контекста на отворения въпрос за равнището на еволюционната обусловеност в реакциите и поведението на хората, връзката им с особеностите на природните контексти или все по-належащите в глобален план предизвикателства пред опазването на природата за бъдещите поколения, връзката между моралната насоченост и отношението към природата е вероятно да представлява перспективен принос за бъдещи изследвания в екологичната или еволюционната психология. Например по отношение на разработването на образователни интервенции, насочени към връзката с природни среди и начините, по които може да се повлияе равнището на морална ангажираност. Или подходи в моралното образование, които включват в себе си възможността да се индуцират при определени хора върхови преживявания и акомодативна обработка на постъпващите стимули, позволяващи разширяването на границите на собствената морална общност.

Настоящата работа цели също така да адресира някои аспекти, които все още остават като цяло пренебрегнати в емпиричната литература за детерминантите на личното процъфтяване. В противовес на преобладаващото количество изследвания по темата за несъвършенството в рамките на клиничната парадигма, настоящата работа включва опит за конструиране на скала за отношението към несъвършенството и промяната, която го разглежда в положителен аспект. Уаби-саби парадигмата зад ОНП скалата, която е вдъхновена от японските неудални традиции, се явява като перспективна алтернатива на дефицитно ориентираните подходи с обширни приложения не само за изследванията върху детерминантите на моралното израстване или вземането на решения в рамките на сложни среди, надхвърлящи “изчистената” и “затворена” структура на моралните дилеми, но би могла да намери потенциално приложение също така в емпиричната литература, касаеща психичното здраве и интервенциите, придържащи се към биопсихосоциалния подход към здравето.

Не на последно място, настоящата работа представлява донякъде и опит за осмислянето на операционализациите или изследванията върху морала в по-критична метанаучна перспектива. Подобна ангажираност е продиктувана преди всичко от

убеждението, което авторът споделя с В. Вунд, че психологическите въпроси “са толкова тясно свързани с епистемологичните и метафизичните позиции, че трудно ще си представим изчезването им в даден момент от психологията... [Защото при] една психология, разведена изцяло от философията, философските съображения ще останат неяви и така става възможно психолозите, изоставили образованието по философия, да попаднат в капана на своите лични уклони чрез една незряла метафизична перспектива” (Wundt, 2013, стр. 206).

Публикации по дисертацията

Гърков, Г. (2024). „Красотата в несъвършенството“ – концепцията за уаби-саби като път към личното процъфтяване. *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Философски факултет. Психология, стр. 183-201.

Garkov, G. (2025). “An end unto itself” – psychometric properties of the moral autotelism scale. *Diogenes* (прието за публикация).

Гърков, Г. (2025). Реалността като номологична машина. В Л. Томов (Съставител), *Галилей и ренесансовата наука*, стр. 209-225. Издателство на НБУ.

Други публикации

Гърков, Г. (2024). Смислът в живота и самооценката като фактори за нагласите към здравния риск. *Българско списание по психиатрия*, стр. 36–45.

Участие в проекти

– „Морално поведение и благополучие“. Фонд „Научни изследвания“ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, номер 80-10-70 / 9.4.2024 г., Ръководител проф. д.пс.н. Ирина Зиновиева

– „Показатели за прогнозиране на поведението във виртуалните социални мрежи“ - „Маркер за иновации и технологичен трансфер (SUMMIT)“, 3.4., номер 70-123-477 / 27.6.2023 г., Ръководител проф. д.пс.н. Ирина Зиновиева

– „Морално и просоциално поведение: съчувствие и оказване на помощ“. Фонд „Научни изследвания“ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, номер 80-10-32/20.04.2023 г., Ръководител проф. д.пс.н. Ирина Зиновиева

– Стипендия по програма Sasacawa към СУ “Св. Климент Охридски” за изследване на тема: “Красотата на несъвършенството” - Операционализация на концепцията за Уаби-саби (侘寂) в изследването на моралните ориентации и благополучието“. Номер на проекта: 80-08-39/13.03.2024 г.